

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

VI

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник

Видає

Українська Видавнича Спілка

LIBERATION PATH

Ukrainian Political, Social, Scient-
ific and Literary Magazine
Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

No. 6 (81), June, 1954, Vol. VII

Редарує Колегія: проф. П. Олійниченко, мгр. Р. Борковський,
І. Ратушний, В. Василенко.

Головний редактор матеріалів УВАН:
проф. д-р П. Курінний

Відповідальний редактор: Г. Драбат

Редакція (Editorial)

28, Minster Road, London, N.W. 2. Tel. HAMpstead, 1771

Адміністрація (Administration)

237, Liverpool Road, London, N. 1. Tel. NORTH, 1828

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1954 РІК

країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія ..	1 ф. 16 шил.	19 шил.	10 шил. 6 п.	3 ш. 6 п.
Австрія	54 шил.	28 шил.	15 шил.	5 шил.
Аргентина ..	30 пезів	16 пезів	9 пезів	3 пези
Бельгія	210 фран.	110 фран.	60 фран.	20 фран.
В. Британія	1 ф. 12 шил.	17 шил.	9 шил.	3 шил.
Канада	7, 50 дол.	4 дол.	2, 25 дол.	75 цен.
Німеччина .	13 н. м.	6, 75 н. м.	3, 60 н. м.	1, 20 н. м.
Парагвай ..	13 гуар.	6, 75 гуар.	3, 60 гуар.	1, 20 гуар.
США	7, 50 дол.	4 дол.	2, 25 дол.	75 цен.
Туніс	1.400 фран.	750 фран.	420 фран.	140 фран.
Франція ...	1.400 фран.	750 фран.	420 фран.	140 фран.
Швеція	20 кор.	11 кор.	6 кор.	2 кор.

В інших країнах — у перелішенні на валюту даної держави
Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Printed by "Ukrainian Publishers Ltd." 237, Liverpool R-d., London, N. 1.

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 6. (ч. 6-81)

ЧЕРВЕНЬ 1954

Річник I. (VII)

ЗМІСТ VI-тої КНИЖКИ

Л. С.: В РІЧНИЦЮ АКТУ 30-го ЧЕРВНЯ 1941	3
— — — НАША ВИЗВОЛЬНА ВОРОТЬБА І ПРОБЛЕМА ЖЕРТВ	9
З. К.: ОСНОВНІ ЗАВВАГИ ДО ЗМІСТУ НАШОЇ ВИЗВОЛЬ- НОЇ КОНЦЕПЦІЇ	15
П. Карий: НАЙВИЩА ЦІЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ	21
Проф. Г. Ващенко: РОЛЯ РЕЛІГІЇ В ЖИТТІ ЛЮДСТВА І РЕЛІГІЙНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ	27
П. Ш.: ХРОНОЛОГІЯ »ДОВРОВІЛЬНОГО ВОЗ'ЄДНАН- НЯ«	32
Доц. д-р В. Янів: СОЦІАЛЬНІ ІНСТИНКТИ УКРАЇН- ЦІВ	36
Кн. Токаржевський-Карашевич: ЖІНКИ В ЖИТТІ МА- ЗЕПИ	43
Леонід Полтава: УКРАЇНКИ-КОРОЛІВНИ НА ПРЕСТОЛАХ НОРВЕГІЇ, УГОРЩИНИ ТА ФРАНЦІЇ	54
Проф. П. Курінний: СВЯТОВІТ	57
Проф. П. Кованковський: ВІЙНИ І ФІНАНСИ	65
Проф. Г. Ващенко: ПЕРЕМОГА	71
Ш. Леконт де Ліль: ПРОБУДЖЕННЯ ГЕЛІОСА, АЛЬБА- ТРОС, НЕДІЛЬ	81
Леонід Полтава: ДЕВ'ЯТА СИМФОНІЯ	82
Л. Т. Орлигора: МИКОЛІ МИХНОВСЬКОМУ, ДІВЧИНА	86
Ю. Буряківець: БРАТОВІ	86
І. Левич: В ПОВУТІ І В БОЮ	87
Борис Антоненко-Давидович: СМЕРТЬ	93
Т. Горобець: АКТУАЛЬНА КНИГА	105
ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ«	111

Передрук за дозволом редакції

ВИДАЄ »УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА«

ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ«

АВСТРАЛІЯ:

Fockham Library & Book Supply
17 *Acacia Str. Glenroy, W.9., Vic.*

АРГЕНТИНА:

Oleksa Bunij
C. *Warnes 2256,*
Olivos, F.C.N.B.M.,
Prov. Buenos-Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal
Bd.Charlemagne, 72. Bruxelles, 4

КАНАДА:

Онтаріо, Саскачеван, Альберта:
W. Nemyliwskyj
47, *Gore Vale Ave.,*
Toronto, 3, Ont.

КВІБЕК, МАНІТОБА:

Wasył Kuc
P. *Box 391, Hutingdon, P. Quebec*

НІМЕЧЧИНА:

T. Boc
Harfenstrasse 20 1/6
(13a) Erlangen

ПАРАГВАЙ:

A. Kushchynskyj
Encarnacion,
Covilla de Correo, 60.

США:

Very Rev. P. Falko
1645, *South 16th Str.*
Milwaukee 4, Wis., U.S.A.

Дітройт і околиця:

S. Krupka
4519 *Cicotte, Detroit 10, Mich.*

Нью-Йорк і околиця:

H. Cebrij
721 *E. 6-th St., New-York City, N.Y.*

Огайо і околиця:

T. Wasylyk
1015, *University Rd.,*
Cleveland-13, Ohio

ФРАНЦІЯ:

"L'Ukrainien"
26, *Rue de Montholon*
Paris (9)

ТУНІС:

Roman Kaspryk
Berrage de Ben-Metir
Boite Postale 15. Ain Draham

ШВЕЦІЯ:

Ovs. J. Kostiv
c/o Johansson
Tors. gt. 49. III., Stockholm.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 3 шил.

Всіх наших Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомляти головну Адміністрацію в Лондоні.

В річницю Акту 30-го Червня 1941 року

Тринадцять років тому назад, раннім-ранком теплого й погідного червневого дня, загомонів глибоким срібним голосом дзвін Святоюрської Святині. Стрепенулась друга столиця України: Ще вчора й позавчора потрясав небом, що над нею, рев літунських машин, громовицею бив у вуха гук експлодуючих бомб, немов пекольний скрегіт клекотіли скоростріли танків; аж тут, у нічній тиші, несесться маестатичний і цілющий нерви голос церковного дзвону...

Львовяни вставали, протираючи очі й дивилися на годинник: 4-та година ранку. Що це може означати? — питали себе, в цій порі не було ніколи Служби Божої, пощо цей дзвін дзвонить?

Частина мешканців Львова напевно оберталася на другий бік і досипляла решту ночі, рада, що ніхто не каже йти до бомбосховища.

Але дійсні сини цієї землі знали, як знали їхні діди й прапрадіди, що дзвін не тільки кличе на церковну відправу, він теж віщує нещастя або небезпеку, сигналізує велику подію або кличе на нараду у важливій справі. Вони знали, що йде про громадське діло.

Ці не думали більше про насолоду раннього сну; вони з поспіхом вбиралися і з поспіхом прямували на Свято-Юрську Гору, куди їх кликав голос дзвону. Спочатку поодинокі, але чим ближче мети, тим більшими струмочками йшли люди.

Перші, що прибули, нічого не запримітили на подвір'ю, що вияснило б причину алярму. Але біля святині була одна річ, до якої вони не звикли: на площі, між входом до церкви і митрополичою палатою, на великому камені сидів вояк. З відкритою головою, спертий на одне коліно ліктем, а на друге долонею другої руки, обвішаний фронтовим вирядом і запорошений, він дивився вниз, на людей, як Князенко, що в поході задержався на короткий відпочинок.

Люди підійшли ближче. Один молодий чоловік приспівшив ходу й кликнув: »Ромку, то ти?!« — і вхопив вояка в рамена. Підбігли другі, почали вітатися. »Ромко« пригортав одних до грудей, других стискав за руки, а всіх обкидав теплим, утєшеним поглядом.

Гурт ріс і ставав довкруги »Ромка«. Але на дальші вітання не було часу. Хтось з перших поставив питання:

— Чи це правда, що є сформований український уряд, що є визнана українська держава?...

— Ні, неправда, нічого нема! — відповів коротко й твердо »Ромко«.

Настала хвилина гнітучої мовчанки. Хтось почав знову!

— Адже ж Лондон повідомляв від ряду тижнів...

— Знаю. Все це пропаганда. Держави нам ніхто не дасть. Мусимо самі добувати! — перебив »Ромко«, а по хвилині продовжував:

— Мусимо негайно брати в свої руки все, що можливо; а опісля боронити цього. Може вдасться втримати. На нічию прихильність не можемо рахувати.

Знову хвилина мовчанки. Погана вістка, як холодний подув, згасила на лицах радісний усміх і розчавила в душах рожеві надії, які нарід леліав у неспокійні ночі московської окупації, в тривожні дні терору та фронтових боїв останніх тижнів. Цілій громаді застрягли даліші питання в горлі. Всі мовчали. Хтось почав спокійним голосом:

— Що ж нам робити? Вже тепер... Сьогодні.

»Ромко« відповів теж спокійно, але чітко, як військовий наказ:

— Передусім треба, щоб всі повернулися на свої місця праці, щоб українці перебрали провід установ і підприємств у свої руки, та щоб ці установи могли якнайскорше працювати нормально, хоч навіть у зменшеному обсязі. Треба зберегти державне й громадське добро від грабежі і взяти його під свою опіку. В найкоротшому часі мусять нормально працювати Міське та Обласне Управління і всі комунальні підприємства. Все мусить бути під нашою контролею. Коли прийдуть головні німецькі сили, вони мусять застати на цій землі її господаря. Найбільш пекучим питанням, однак, є організація озброєної української міліції, яка забезпечила б порядок...

Люди не вдавалися в даліші балачки. Малими групами почали розходитися в різних напрямках, дискутуючи між собою одержані доручення. Інші повторяли ці доручення тим, які в міжчасі прибували. По черзі один за одним приступали теж і до »Ромка«, і він давав короткі інструкції. Всіх тих, що ніде за большевиків не працювали, він спрямовував на подвір'я школи Сакракерок, що містилася напроти, де вони мали отримати даліші доручення.

* * *

Так почалися перші години відбудови Української Держави суверенною волею українського народу. Так звучали перші командні слова народу, слова одного з архітекторів національної суверенності і пізнішого головного героя найбільшої сучасної героїської епопеї, Романа Шухевича — Тараса Чупринки.

* * *

А коли сонце піднялося і глянуло згори на княжий город, у ньому вже кипіла гарячкова праця по всіх-усюдах. Вулицями міста маршували відділи добровольців української міліції, в цивільних одягах, дехто з рушницею, інші тільки з ремінними поясами, але всі з синьожовтими опасками на рукавах. Вони займали поліційні станиці і там продовжували даліший набір. Вже пополудні цього дня під державними будинками і підприємствами появилася українська охорона. Рівночасно йшло перебирання контролю над внутрішнім діловодством установ. Ще того самого дня почалися перші організаційні наради й конкретні заходи для відбудови культурної ділянки. Першою почала працювати Львівська радіостанція.

Як ляміна, що з малого каменя перемінюється в неповідержимую стихію, так з енергійного почину одиниць прийшло впродовж одного дня до всенароднього зриву. Нарід будував собі державу. З кожною годиною ця будівля росла й кріпшала. Відкривалися крамниці, очищувались з румовищ вулиці, повільним рухом почала йти величезна адміністративна машина. А коли з ініціативи ОУН, найчільніші представники українського громадянства зібралися, щоб проголосити відновлення Української Держави, то їхнім завданням було ствердити тільки вже існуючий факт: надлюдським зусиллям народу зруб держави вже стояв!

Очевидно, Акт 30-го червня ще краще освідомив нарід про чергові завдання, ще ясніше освітив шлях до майбутнього, ще більше викресав запалу й жертвенности до початого діла. І чергові дні принесли дальший ріст будови. Вона охоплювала цілий край, вона абсорбувала кожну українську людину, що звільнилася від змори московської окупації. І не могла вона зупинитися навіть тоді, коли в свідомості чимраз чіткіше зарисовувалася можливість, що ця прекрасна, вимріяна будівля може в одному моменті перемінитися в руїну з волі сили, що тим часом просувалася нашою землею на Схід, сили, яка з мнимого союзника почала щораз виразніше перемінюватися на жорстокого окупанта.

Може хто дивується, чому в роковини Акту 30-го червня я так багато уваги присвячую дрібним назагал і нормальним у таких подіях фактам. Звичайно, в нормальних умовах можна б присвятити увагу справам, які мають безпосереднє відношення до самого Акту, можна б вибрати один із сотні шляхів для його історичної, політичної, чи якої іншої розцінки. Але для нікого не є тайною, що існують одиниці, організації і політичні табори, які не вважають 30. червня 1941 року історичною датою, а сам Акт стараються обезцінити, заперечити його всенациональне значення. Вони кажуть, що це була вихватка малої групки амбітних і голодних влади людей. А, буцім то, навіть ті з громадян, що співпрацювали в тому Акті, були, як вони кажуть, »жертвами бандерівського обману«.

Чи можна кинути більшу клевету на власний нарід? Як можна казати, що цей нарід, який від часів Великого Зриву тільки й мріяв про той момент, хай це буде хвилина, хай година, — коли він зможе випростати спину і заявити вголос, що він пан на цій землі, що його тут право й закон, — що цей нарід треба аж »обманювати«, щоб він це зробив?! Як можна принижувати тисячі й десятки тисяч українських патріотів, які в священному пориві забували про своє особисте, про потреби своїх родин і працювали в найбільш непригожих умовах по 18 годин на добу, щоб тільки докласти ще більше цеголок до їхньої вимріяної будівлі? ... Коли я згадую тут непригожі умови, то це не є риторична прикраса. Комплетний брак всякої комунікації, без поїздів, трамваїв, телефонів і т. д., катастрофальний брак харчів, який в наступних тижнях довів був до відомого голоду, десятки тисяч родинних трагедій в наслідок звірств відступаючих большевиків, і т. д. і т. д., — ось тло, на якому треба оцінювати людські вчинки тих днів. А проте, люди виходили вран-

ці з дому і повертали не раз аж опівночі, не турбуючись ні голодом, про який забували, ні своїм особистим завтра...

І хто були ці т. зв. »жертви обману«? Може були це пересічні громадяни, що не здібні виробити собі погляду на ситуацію, що йдуть за кожним патріотичним гаслом, не розуміючи доцільності або недоцільності свого кроку?

Я не можу пригадати собі, по тринадцяти роках, усіх прізвищ, але відомо, що між ними було багато загальновідомих громадян, які в ті історичні дні обняли важливіші пости і самі клали підвалини під цілі сектори громадського життя і зовсім не належали до таких, що потребували б інструктажу відносно політичної ситуації, або доцільності таких чи інших дій... Згадаю тут великого українського патріота, відомого письменника, журналіста й ученого, учасника Визвольних Змагань під час I. Світової Війни, — Миколу Голубця. Історія запише ще його виїмково гідну поставу супроти большевицького окупанта і його жертвенну й блискучу в своїх вислідах працю в ці червні дні 1941 р. А все ж це була людина, якої не можна було обманути, і яка не мала ніякого відношення до організації, що держала в своїх руках політичну ініціативу. Або відомий із своїх лівих переконань поет Ярослав Цурковський, або маляр Власовський, і багато інших, яких я особисто бачив при праці. На жаль, не можу навести прізвищ з господарсько-адміністративного сектора, який не лежав у полі моїх безпосередніх обсервацій. Тим не менше і там працювали сотні громадян, які були свідомі і ситуації і своїх вчинків. І ще одне — найголовніше: всі вони стали до праці далеко перед тим, заки мали нагоду взагалі зустрітися з виднішими членами ОУН, очолюваної С. Бандерою. Отже, де тут місце і час на обман? Або вигадка про »голод влади«. Що означала в тому часі влада? Це було море праці, безмежний вантаж відповідальності і максимальний особистий ризик. Коли саме цих речей був хтось голодний, то такий голод не тільки не понижує, але навпаки, ставить одиницю чи групу на вершці громадських чеснот. Ніхто нікому не боронив доступу до цієї вдали. Кожний українець, що хотів поставити себе на службу справі і мав відповідні кваліфікації, мав доступ, ба, — його запрошували до найвищих позицій.

Це було велике зусилля і велике торжество цілого народу. І це є перша причина, чому Акт 30. червня є дійсно історичною датою цього народу.

Правда, напрям і провід мала в своїх руках ОУН, очолювана С. Бандерою. Але також правда, що в тих історичних днях не було в краю ніякої іншої політичної організованої сили. Отож силою обставин, ця організація була примушена очолити всенародний здиґ. До цього примушувала її теж основна точка політичної програми ОУН, яка наказує виборення суверенної української держави. Ця точка обов'язувала ОУН від початку її існування. Організація реалізувала її за всяких умов і вся діяльність ОУН прямувала до її реалізації. Як же ж міг Провід Організації знехтувати цю точку в моменті, коли зайшли найбільш пригожні умови для її здійснення, умови, на які Організація ждала більш як декаду, а які могла створити (і створила) тільки війна? Очевидно, ОУН не мог-

ла зрадити свої програми в її найсуттєвішій частині; бажаючи зберегти себе, як авангард української революції, вона мусіла поступити так, як поступила. Можна сказати, що останні дні червня 1941 р. були днями вогневої проби для Організації. Це був історичний іспит, і вона цей іспит здала блискуче.

Цей факт мав далекойдучі історичні наслідки. Його консеквенцією був перехід Організації в підпілля в моменті, як Німеччина, що стояла тоді на вершку своєї потуги, поставилася негативно до відновлення української держави; з нього зродилася важка боротьба на два фронти, його продовженням було створення Української Повстанської Армії, і вся ця епопея героїчного спротиву, яка розгравалася по поновленій окупації України більшовиками і продовжується по нинішній день. Всі ці факти, подібно як Акт 30 червня, були ділом народу, при керівній ролі Організації. Для Організації вони були черговими демонстраціями вірності програмі ОУН, програмі, яка не має своїх мінімальних і максимальних рам; у кожному обсягу ця програма має один безкомпромісовий постулат: боротьба за державну суверенність, — без жодних етапів тієї суверенності.

Таке становище і така політична практика мали і мають беззастережне попертя цілого народу.

Як бачимо, Акт 30-го червня був властиво початком нової ери в українській політиці, — і це є друга причина історичності цієї дати.

До вересня 1939 р. існували на ЗУЗ партії, які **теоретично** стояли на позиціях української державної суверенності, на практиці однак визнавали суверенність окупаційної влади. Вони вели легальну діяльність, яка обмежувалася до реалізації т. зв. мінімальної програми дрібних здобутків у господарській і культурній діялках. У перших тижнях німецької окупації в 1941 р. на тих самих теренах діяла ОУН **також** легально. Не дивлячись на те, вона, mimo ворожості нового окупанта до української суверенності, ні на момент не зійшла на позиції т. зв. мінімальної програми. Вона прийняла радше репресії і перехід у підпілля, а не згодилася на ніякий компроміс у справі суверенності. Це було щось зовсім нове і безприкладне в історії діяльності т. зв. легальних партій. Ніяка з дотогочасних українських партій чи організацій, в умовах легальної діяльності, не дозволила собі на такий принциповий, хоч ризиковий крок. І коли в нас є в ужитті таке поняття, як двоподіл, то першою реальною лінією такого двоподілу була власне політика, що випливала з Акту 30-го червня. Вона не визнавала т. зв. «мінімальної програми», ні жодних інших етапів на шляху до суверенності також і в умовах легальної дії в обличчі ворожого окупанта. Цієї лінії ніяк не хочуть переступити всі ті, що не можуть уявити собі політики без «мінімальної програми». Але вони не признаються до того. Вони вигадують різні нісенітниці про «антидемократичність», «тоталітаризм», «голод влади» і т. д., хоч прекрасно знають, що йдеться про **безкомпромісовість у справі суверенності** за всяких умов. Це, що їх відстрашує від чесної співпраці з ОУН, не є її «антидемократичність», але принциповість цієї

Організації, яка теж і в легальних умовах блискуче задемонструвала себе Актом 30-го червня і яка завжди ставала і ставатиме впоперек дороги різним любителям «мінімальних» програм. І власне тому та нехить, а то й ненависть до Акту 30-го червня, власне тому намагання знецінити цей Акт, зробити з нього вихватку групки людей, хоч — як я це зілюстрував на початку, як безпосередній свідок подій, — це була всенаціональна справа. Цей Акт діє на них, як постійний викид совісти і вони раді б вимазати його з історії нашого народу. Їм важко погодитися з думкою, що народ обійшовся без їхнього провідництва і взявся за велике діло в той час, як вони писали «меморіяли» і витирали сидження фотелів у передпокоях різних заграничних метрополій. ладні здійснити такими засобами «мінімальну» програму.

Та ніякі фальшування, ніякі вигадки не зменшать величі й не перекреслять історичности Державного Акту 30-го червня. Занадто численні ряди його творців, надто свіжа пам'ять великих пережитих, зв'язаних з ним. Ці великі пережиття, ці неповторні хвилини радісного піднесення були власністю не тільки ідейної молоді і нечисленною інтелігенції, — як це було 23 роки вчасніше, — але вони пронизували серце кожного українця, вони охопили нарід у цілій його масі. Боюся перебільшення, але хочеться сказати, що це було, мабуть, перший раз в історії нашого народу від часів повстання Хмельницького.

Ці червневі дні 1941 року власне такими перейдуть в історію, несені живою традицією, як народня легенда. І такими запише їх історія, коли людям зійде з очей більмо партійного засліплення і вони почнуть оцінювати події на основі фактів, а не власних забаванок і вузьких інтересів.

На щастя, вже й нині, тут на еміграції, українська громадськість чимраз ясніше бачить небуденність цієї календарної дати, з чимраз більшою вдячністю відноситься до її творців і з чимраз більшим довір'ям стає поруч тих, що продовжують похід на цьому довгому й тернистому, але світлому в своїй остаточній меті, шляху. Шляху, якого початок губиться в сумерках праісторії нашого народу, на якому стоїть ясний етапний знак, що освічує його дальший напрям, як морський маяк у безмежній водній пустелі, — дата 30. червня 1941 року.

Українське громадянство, а зокрема патріотична молодь вишановує рік-річно роковини Акту 30-го червня. Ми не повинні допустити, щоб ці святкування перемінилися у формальні акти, які нікого ні до чого не зобов'язують, крім — очевидно — до того труду, що потрібний для організації цих імпрез. Ці рік-річні академії повинні стати в свою чергу малими етапами, що дадуть нам змогу перевірити, наскільки ми причинилися до здійснення принципів, що лягли в основу Акту 30-го червня.

Бо тільки тоді матимемо вдовolenня сповненого обов'язку супроти нас самих і супроти далеких, але як же нам дорогих, братів наших у Батьківщині, і тільки тоді відповімо нашому призначенню.

Тільки тоді зможемо згадувати Великі Роковини — з чистою совістю.

Л. С.

Наша визвольна боротьба і проблема жертв

Вже для всіх нині незаперечною й найвищою істиною є те, що народ може рости й розвиватися відповідно до своїх природних можливостей та бажань тільки у своїй незалежній державі. Після досвіду обох світових воєн і гірких розчарувань українського народу щодо міжнародної «справедливості», «допомоги» інших народів, «допомоги» «найдемократичніших» партій є вже нині для українського народу беззаперечною правдою і те, що ніхто нам власної держави не дасть задармо, що право на свободу треба **вибороти** собі впертою, завзятою боротьбою, яка не раз може тривати віки (козаччина в XVI-XVII ст., Ірландія). Майже всі українці згодні сьогодні, що така боротьба вимагає великих жертв у майні, особистій свободі, а навіть у тому, що для народу найцінніше — жертв у людях. Це нині ясно для кожного українця. Ще тільки певну частину нашого громадянства сьогодні турбують питання: 1) чи жертви мусять бути так великі?; 2) чи доцільно саме сьогодні ці жертви класти?; 3) чи не можна нічого зробити, щоб ці жертви були менші?

Кожному українцеві, який уже бачив різних окупантів на українській землі, стало ясным також і те, що кожний окупант, який би він не був і якими солодкими словами не прикривав би своєї злочинної роботи, — має одно на меті: назавжди заволодіти українською землею, яку загарбав, «освоїти», зробити її своєю колонією, а український народ, який завжди міг би упітнутися за свою власність, як довго він ще існує, як мога більше знищити фізично, обезголовити (винищити провідний, активний елемент), зробити наймитом нації-панів і поступово винародовлювати.

Така «програма» кожного окупанта щодо поневоленого народу, є тільки різні методи і час, на протязі якого окупант хоче знищити дану націю, як окрему етнічну одиницю. Цієї «програми» окупанта щодо поневоленого народу ніяк не змінює і те, як поневолений народ поставиться до факту окупації: чи зустріне окупанта активною боротьбою, чи йому поклониться покірно до стіп. Лише у першому випадку реалізацію «програми» окупанта ставиться в залежність від вислідів боротьби, який все ж таки може бути різний, не завжди корисний для окупанта, в другому ж випадку дається свою добровільну згоду на власну смерть.

Маючи на увазі таку «програму» окупанта щодо підкореного народу (а що воно лише так, а не інакше, про це говорить досвід усієї історії), мусимо собі сказати, що жодні жертви, складені народом у боротьбі за своє визволення, тобто в боротьбі за своє право на життя, не можуть бути завеликі. Народ, який згори призначений

окупантом на загибель, вибираючи боротьбу, нічим, так би мовити, не ризикує. Навпаки, як це ми вже раз сказали, перед ним є можливість у боротьбі перемогти. На це і наша, і всесвітня історія дають нам багато прикладів. Він, крім того, боротьбою створює для себе політично-моральний капітал, який завжди буде перешкоджувати окупантові здійснювати його програму асиміляції, винародовлення народу, отже, знову продовжує своє існування.

Це такі загальні ствердження, про які поневоленому народові обов'язково треба пам'ятати, коли йдеться про те, які великі жертви він може в боротьбі скласти.

Тепер візьмим до уваги жертви, складені нами у нашій визвольній боротьбі в останні роки. Вони, безумовно, великі. Згинуло тисяч найкращих українців, згинула найкраща частина найбільш патріотичної молоді. Згинули в боротьбі проти безправ'я, проти варварського насильства, в боротьбі за своє право на незалежне життя. Цієї втрати в біологічній субстанції народу, цієї втрати в людях не можна вирівняти жодними скарбами світу. Ми, живі, не можемо бути байдужі до цієї нашої втрати. Це — з одного боку. З другого ж боку, ми, живі, які не здійснили наших ідеалів боротьби, не оцінюємо, як це робить деяка частина нашого громадянства, понесених нами втрат у людях, як нашу національну трагедію. Ми в цьому випадку навіть оптимісти. А до оптимізму, навіть в обличчі таких жертв, які ми склали останньо, дає нам підставу наша історія, наше минуле.

Бо ж скільки українців згинуло продовж XVIII і XIX століть, як учасників царських російських армій за інтереси російської імперії, яка їх жорстоко поневолила і гнобила. Скільки українців, учасників царських армій, — загинуло в період першої світової війни в Східній Пруссії, Карпатах, на всьому величезному фронті від Балтійського до Чорного морів, у Малій Азії на протигуруцькому фронті? Їх загинуло мільйони. Також сотні тисяч українців загинули за інтереси австро-угорської імперії. А в роки між двома імперіялістичними війнами? Лише в період голоду в Україні в роках 1932-33 загинуло около 7 мільйонів українців; вони загинули не в боротьбі, а наслідком голодової смерті на своїй землі, ограбленій окупантами. І про них ми сьогодні згадуємо лише, як про жертви терору, жертви окупантського грабежу, насильства, а не, як про жертви самостійницької боротьби. А якщо б вони загинули в боротьбі за самостійність свого народу, то це було б почесніше, як і для них, так і для всього народу, то це було б більше будуючо. А скільки мільйонів у той час загинуло в тюрмах, на далеких засланнях, по різних Воркутах, Колимах, на Біломорканаллах та інших сталінських «дальновосточних стройках»? Скільки ж, нарешті, мільйонів українців загинуло в період останньої війни, як учасників червоної армії, як учасників СС-дивізії, на різних роботах поза межами України. І чи ж, маючи на увазі, з одного боку, оті мільйони жертв, які складав на протязі історії і ще сьогодні складає український народ за інтереси своїх ворогів, і, з другого боку, ті тисячі жертв, що він їх склав у революційній самостійницькій боротьбі в останні роки, — ми маємо право говорити про ті жертви, які б вони не були для нас болючі, як про нашу національну трагедію, маємо право оцінювати, як жертви завеликі? Нашою трагедією були і є ті мільйони українців, що мусіли гинути продовж

сторіч, і ще сьогодні гинуть не за свою, а чужу справу. Ця трагедія кінчається сьогодні, коли вже тисячі гинуть за справу визволення українського народу. Сьогодні кінчається трагедія рабів і родиться епопея народу-героя. І саме цей факт, навіть в обличчі наших нинішніх жертв, настроює нас оптимістично. Саме цей факт дає змогу нам, живим, які ще не досягнули своєї мети, правильно розуміти розміром тих жертв, які склали в останні роки і сьогодні ще далі складаємо, дає нам змогу оцінити ці жертви.

І ще одне в цьому місці дуже суттєве питання. Де гарантія того, що ті люди, які загинули в нашій революційній боротьбі, жили б, а не загинули б, напр., як учасники німецьких чи большевицьких армій на фронті? Адже ж большевики, як лише вступали на наші землі, загортали ввесь, без винятку, чоловічий елемент до червоної армії. А ми бачимо, скільки з тих змобілізованих до червоної армії повернулися додому здоровими і скільки їх залишилося живими.

Наше сьогоднішнє становище треба вміти бачити в історичній перспективі, треба мислити не масштабами окремих сіл, районів, а всеукраїнськими масштабами. А коли ставимо собі питання про те, чому такі великі жертви, то треба вміти поставити і друге питання, що дуже тісно зв'язане з першим: чи наші жертви були б менші, якщо б не було боротьби? Хто вміє дивитися широко, хто добре знає минуле наше і інших народів, хто добре знає наше сучасне — той ніколи не буде впадати в песимізм із приводу жертв, понесених нами в останній час.

І ще про одне треба пам'ятати тим, які надто песимістично оцінюють сьогодні наші жертви. Ми живемо в імперії, в якій не існує демократія, не існують жодні громадянські права, в якій офіційно глузується з гуманності, в якій з найбільшою послідовністю і без найменшого розбору здійснюється жорстокий принцип: «Якщо ворог не здається, його знищують». Живемо в добі, що її колись один з наших поетів назвав «жорстокою, як вовчиця». Живемо в добі, в якій щоденним явищем є знищування не окремих одиниць, а масове знищування цілих груп, цілих клас, цілих народів. Проти нас застосовуються нашими ворогами найпідліші, найбільш варварські прийоми. Проти нас використовуються нарізноманітніші засоби нищення, що їх так масово продукує сьогоднішня техніка. Між нами і ворогами такі взаємовідносини, що ніхто з нас не бажає собі попасти живим у руки ворога. Все це, звичайно, повинно відповідно модифікувати наше поняття «великих» і «малих» жертв.

Чи доцільно саме сьогодні класти такі великі жертви, тобто, іншими словами, чи доцільно сьогодні вести таку боротьбу, яку ведемо ми? Безумовно, так! Хоч це окреме й дуже широке питання, ми постараємося в цьому місці на нього найкоротше відповісти.

Ми, поперше, не сміємо ніколи забути про те, що ми пішли на повстанську боротьбу в той час, коли український народ стояв перед дилемою: або добровільно згодитися на своє знищення окупантами в концтаборах, на роботах, в окупантських арміях на фронтах — або боронити своє життя, поставити активний спротив терористичній політиці окупанта. В доцільності прийняття цього другого рішення, в доцільності вибору цього другого шляху, шляху боротьби ніхто не сумнівається.

Подруге, в той час, коли за наші землі, за наші багатства, за право володіти нами боролися імперіялісти, ми не могли лише мовчки дивитися на це. Ми мусіли в цей час сказати своє слово, мусіли заявити про своє право бути господарями на своїй землі. А це своє право ми могли найвимовніше заявити лише піднявши збройну самостійницьку боротьбу проти окупантів. Тому ми її підняли. Ніякі меморандуми, ніякі інші акції дипломатично-політичного характеру не могли нам у цьому випадку заступити збройної боротьби.

Потрете, коли сьогодні більшовики ввели на міжнародню арену свою агентуру, т. зв. уряд УССР для того, щоб показати світові, що нібито український народ має свою незалежну державу, що в СРСР нібито немає ні національного, ні жодного іншого гноблення, — саме сьогодні існує пекуча потреба у фактах, які б доказували, що сьогоднішній більшовицький, нібито київський український уряд — це ніщо інше, як агентура більшовицької Москви, що цей уряд не має нічого спільного з інтересами українського народу, не представляє цих інтересів, що український народ не підтримує цього уряду, прагне до його повалення, прагне до свого визволення з-під опіки більшовицької Москви, до свого повного усамостійнення. Сьогодні є пекуча потреба у фактах, які доказували б, що в СРСР існує національне гноблення, існує диктатура, терор, експлуатація працюючих, немає демократії, існує протибільшовицька революційна боротьба. Все це блискуче доказує наша сьогоднішня революційна боротьба. Вона доказує світові, що всі ті мануїльські, петровські, бажани — це московські агенти, зрадники українського народу, а не його представники, що вони на кожному кроці брешуть про український народ.

Почетверте, в наслідок співпраці СРСР з західними альянтами під час війни і, у зв'язку з тим, у наслідок широкої більшовицької пропаганди в цих країнах, широким масам цих країн важко здати собі справу зі справжньої суті більшовицького режиму, більшовицького ладу. Перешкоджає бачити СРСР таким, яким він фактично є, і те, що СРСР разом із західними альянтами переміг гітлерівську Німеччину і в цей спосіб завоював собі деякою мірою симпатії непоінформованих людей у світі. Якщо б не було нашої протибільшовицької боротьби, яка мусить застановляти всіх думаючих людей і, вкінці, розкривати забріханість більшовицької пропаганди, знову важко було б переконувати маси в тому, що більшовизм — їх найбільший ворог, що його треба знищити.

В цьому місці треба також пам'ятати про те, що в наслідок великого поширення партизанських форм боротьби серед різних поневолених, головню гітлерівцями, народів, ця форма маніфестації справжньої волі народу завоювала собі в останній час право громадянства у світовій opinio. Хоча сьогодні хтонебудь доказати світові свою ворожість до більшовицького режиму в недавньому минулому — доказує її фактами боротьби національного «руху опору». І світ лише такі факти приймає, як достатньо переконливі аргументи. Наша сьогоднішня боротьба — це також найпереконливіший для світу доказ нашої ворожості до більшовицького режиму, наших самостійницьких прагнень.

Поп'яте, нашою боротьбою ми остаточно переконуємо всіх тих, кого ще треба переконувати в цьому, що нам належить місце серед вільних народів світу. Для майбутніх поколінь створюємо морально-політичний капітал, на якому вони будуть виховуватися, з якого будуть черпати силу і енергію до дальшої боротьби. Це, зокрема, важливий момент для нас також тому, що наша боротьба сьогодні ведеться при відсутності збручанського кордону, на неї дивляться маси всієї України. Ось чому нам доцільно вести протибольшевицьку боротьбу сьогодні, ось чому доцільно сьогодні скласти навіть найбільші жертви.

Жертви, які ми складаємо в нашій боротьбі, хоч як це звучить парадоксально, в жодному випадку не означають того, напр., що ми, як народ, в політичному відношенні слабнемо. Навпаки, вони підтверджують наш ріст, наш рух уперед. Наслідком того, що ми пішли на жертви у Визвольних Змаганнях 1917-23 рр., ми, як нація, в період між двома світовими війнами були сильніші, ніж до першої світової війни. В результаті нашої теперішньої боротьби ми, знову, як нація, не зважаючи на понесені втрати в людях, будемо напевно сильніші завтра, ніж сьогодні. Це й є особливість визвольної боротьби поневоленого народу. І про цю особливість ми, коли розглядаємо питання жертв, мусимо обов'язково пам'ятати.

У зв'язку з питанням про те, чи доцільно нам саме сьогодні класти жертви, ми хотіли б зупинитися ще над однією справою. Дехто з наших громадян, говорячи про жертви, звичайно, зідхає тому, що, мовляв, вони, може, «передчасні», що ще не настав, може, «відповідний момент» до такої боротьби. Так звичайно думають громадяни, які дуже по-шкільному, можна навіть сказати — подитячому розуміють питання нашого справжнього визволення. Їм здається, вони навіть переконані в тому, що в ході подій може існувати лише один такий рішальний для боротьби поневоленого народу момент, коли варто піднімати широку збройну боротьбу. В такий момент, так звичайно говорить такий громадянин, не жаль навіть найбільших жертв. Їм здається, що це зовсім проста справа підняти в такий момент увесь народ, як один чоловік (вони обов'язково лише так собі уявляють), і що цей повсталый народ з усієї сили вдарить по ворогові, з якого й сліду не останеться, і ми найдемося вже, нарешті, в своїй державі.

Що в ході подій і революційної боротьби народу може заіснувати такий вирішальний момент, коли треба цілий народ кинути на боротьбу, коли треба повести остаточний наступ проти окупантів — це так. Але найскладніше завдання визвольного руху — вміло використати цей момент, перемогти в ньому. Навіть найбільш сприятливий для визвольної боротьби народу момент останеться невикористаний, якщо під час нього народ не буде як слід підготований до рішальної боротьби. А якже народ може до цієї рішальної боротьби підготуватися? Він може підготуватися до неї лише в той спосіб, що зробить перед тим кілька репетицій, проб. Кожна армія старається своє теоретичне знання перевірити, закріпити, поглибити практично на маневрах. Кожна із сучасних армій досягла високого ступеня воєнної майстерності лише в результаті воєнних дій на бойових фронтах під час останньої війни. Не інакше стоїть

справа із революційною боротьбою. Самого бажання не вистачає, щоб перемогти у відповідний момент. У цей момент треба також уже мати у вищому ступені засвоєне мистецтво перемогати. А таке мистецтво здобувається лише в практичній боротьбі. Це тим більше важливо, що, як встановлено на основі історії, такий досвід мусить собі самотійно здобувати кожний народ, часом навіть кожне покоління. Отже, якщо навіть наша сьогодення боротьба — це лише наша »репетиція», наші »маневри«, а такий висновок з огляду на теперішню міжнародну ситуацію ще дуже передчасний, то і в цьому випадку вона доцільна. Доцільні й складені в цій боротьбі жертви.

А тепер відповімо ще на останнє питання. Чи не можна нічого зробити, щоб ці жертви були менші?

В цьому напрямі можна навіть зробити дуже багато і не треба на це надто великих зусиль. Тільки треба, щоб кожний учасник українського революційно-визвольного руху, кожний громадянин, який живе легально, точно виконували всі накази, інструкції, вказівки та доручення, що їх видає наш Провід. Особливо треба, щоб усі вони про справи українського революційно-визвольного руху взагалі не говорили з невтаємниченими особами, навіть з його учасниками, якщо вони до даної справи не мають ніякого відношення, щоб добре конспірувати себе, оточення і роботу, не поступали легкодушно і недбало, якщо йдеться про справу безпеки, училися з досвіду і других учили, щоб звертали собі взаємно увагу на промахи й недотягнення.

... Коли кожний буде здавати собі справу з того, що він завжди співпрацює з сексотом тоді, коли забагато говорить, ... що життя і безпека кожного — це не тільки його особиста, а й загальнонаціональна справа, — тоді число жертв значно зменшиться, український революційно-визвольний рух стане непереможний, а це, в свою чергу, прискорить день нашої остаточної Перемоги, — прискорить здобуття Української Самостійної Соборної Держави.

(Скорочений передрук краєвої брошури, 1950)

»Хитання мусять раз на все скінчитися. Мусимо вибрати: або Свята Софія, або »релігія — це опіум для народу«; або рідний край, або — пролетаріят, що »не знає вітчизни«; або власна держава, або — »соціалістическое отечество«, що не зносить границь; або Мазепа, або Кочубей; або Хмельницький, або Кисіль; або »громадівство«, або націоналізм; або зречення з самостійної політичної ідеї, або власна державність; або соціаліст Драгоманів, або національна неспідлеглість; або безнастанне оглядання на засади »гуманности« і »справедливости«, або безоглядний хід наперед; або нібито інтернаціоналізм, що є лише покришкою для чужого націоналізму, ворожого нам суттю і формами, або власна національна ідеологія.

(Д. Донцов: »До традицій«, ЛНВ, III, 1922).

З. К.

Основні завваги до змісту нашої визвольної концепції

(Порядком обговорення)

(5)

Радикальність революційних перемін

»Ліві« соціялісти теоретично і принципово намагаються зберегти »досягнення і здобутки« з погляду їх доктрини, — отже, вони будуть консерваторами і реакціонерами. »Праві«, націоналісти, будуть валити рабство і неволю, даючи свободу всякої творчості, отже й господарської, себто захищаючи теж індивідуальну власність, отже вони будуть поступові і революціонери. Тільки несумлінні демагоги можуть у даному разі говорити про реставрацію. Про повернення старих, царського часу, порядків і мови бути не може. Народні маси виступають на арену життя, беруть владу й проводять усі зміни, стають теж власниками дібр. За таких умовин немає повороту до минулого. Отже не буде ні колхозів, ні поміщиків, ні інших форм соціального гнету. Соціальної революції без політичної немає. Національна революція є і політичною. А це значить — всю владу беруть нації — народи, як народні маси через покликаних ними представників.

Зміст наших ідей є ясний. Організатори боротьби — політична організація і армія. Основна сила — народні маси. Ми сказали: програма-мета мобілізує на боротьбу, реалізація її — це сам зенітний процес революції. Стоїть питання, чи будуть реалізовані основні елементи нашої програми відразу, чи т. зв. державна рація вимагатиме, щоб ще якийсь час дещо зі старого затримати, напр., колгоспну систему, змінивши лише кінцеве з неї, щоб, мовляв, не виник хаос, голод і т. п.

Заступаємо протилежний погляд. Уважаємо, що сила революції лежить саме в тому, що вона валитиме радикально і основно все старе, противне народові, українській людині. В дечому вона перexлесне, дещо знищить може й непотрібно. Але це не важливо. Важливо, що вона встановлятиме на руїнах старого нове, здорове, творче. Вона відразу єднатииме програму-мету з програмою-засобом, як органічно поєднані елементи, бо ж зміст держави є мобілізуючим у боротьбі. Пригадуємо, як під час приходу німців наші хлі-

бороби відразу почали ділити землю, або як по Україні ходила легенда: ділять землю — невже це правда? Українська революція мусить зразу ж піти назустріч цьому бажанню українського хлібороба і дати йому землю. Зразу, в перший день революції. Такі тактичні засоби мусять бути застосовані, які зробили б неможливою ворожу диверсію. Будуть конечні справедливі й швидкі рішення адміністрації і політичного правління, що повинні все рішуче провести на місцях, маючи готовий плян. Не сумніваємося, що зокрема небезпеки голоду не буде. Творчості буде даний великий розгін. Якщо український хлібороб без тракторів і коней, під німцями і тепер по війні, працював так, щоб не було голоду, то наскільки швидше і конструктивніше він працюватиме тоді — для себе, для своєї рідні і власного народу, для власної армії, власної держави, які оборонятимуть його здобутки?

Революція мусить дати владу, волю і землю відразу. Немає жадних моментів, які промовляли б проти такого радикального підходу до справ, якщо приймається революцію, як нашу визвольну концепцію, а не інтервенцію, чи еволюцію большевизму, чи погляд, що, мовляв, система колгоспна добра, а лихо в тому, що вона не в руках українських комуністів. Революція мусить будуватися на динаміці власних вартостей, що заперечують чужі. Всяка симбіоза — це крах революції. Це справедливо як під оглядом національно-політичним, так і соціальним. Неясності має бути протиставлена цілковита ясність. Отже, що має бути нашою ціллю: федерація, Паневропа, Союз Народів, «інтермаріум», чи ясно і просто: національна ідея — УССД і точно визначений її зміст?! Те саме в соціальній площині: колхоз, соціалістичний завод або інші колективізми із «зрівнялівкою», чи деколективізація, висунення української людини як національно-суспільної індивідуальності? Всі неясності завели б революцію на манівці. Щодо УССД, то її закономірно мусить визначати український зміст, а не лише форма. Коли в 1917 р. укапісти та інші боротьбісти казали: «соціалістична змістом», то це послідовно вело лише до ССР, — про українську державу не могло бути й мови.

Колгосп в Україні означає, що столиця України — Москва. Українець у колгоспі значить — в московських кайданах. Соціального змісту Української Держави сьогодні вже не можна відділити від її істотного атрибуту: суверенності. Тому питання соціального ладу України треба розглядати в аспекті політично-державної самостійності. Тут умови не такі, як на Заході, де за певних обставин можна не надавати такого великого значення цій справі. З другого боку, треба тямити, що ворожі, російські кола для демобілізації революції і зведення її «до одного котьолка», можуть ставити радикально питання про соціальний зміст, щоб вибити ґрунт з-під ніг нашої революції, якщо б вона завагалася, на які позиції стати. Тому конечно будувати наш лад на власних твердих основах. Революція мусить мати точні і ясні гасла. Адже большевики в 1917 році не знали жадних половинчастостей, вони просто казали: мир хатам, війна палатам! — тоді як соціалісти й інші тодішні ундісти могли сидіти на двох стільцях.

Ми тут говорили про хліборобство. Наші положення щодо нього стосуються й до індустріального робітництва. Система в промисловості буде змінена першого ж дня на основі наших програмових вимог, які мають відповідати органічним тенденціям життя. Означена промисловість буде удержавнена в національному сенсі, а це далеко не тожне з марксистським удержавненням! Напр., копальні в ґрунті змінять свій вигляд, коли большевицький режим, побудова внутрішньої організації, сам дотеперішній принцип будуть замінені українським національно-державним. Кожний окремий робітник, як людина-працівник, матиме вплив і голос у самоуправлінні заводу, він вільно розпоряджатиметься здобутками праці, він стане справжнім господарем, хоч не власником копальні. Дух свободи людини тут теж пробудиться. Ті заводи, що стануть індивідуальною співвласністю робітництва, аналогічно, хоч не тожне до хліборобства, будуть наявним показником того, як діє українська революція, що вона дає українському народові, українському робітникові, як розгортає його крила до росту. Коли наша революція розкриє всі можливості для самовияву творчої національно-суспільної індивідуальності української людини, динаміка досі придавленої людини і гнобленого народу-нації, поєднана в одне, порве окови і здійснить нове волю всіх, проти можливих церковних окупантів. Хмельничину неможливо було подолати доти, доки в середині України не зроблено диверсій проти української держави. І Хмельничина стояла так довго, доки ворог не почав через наших власних яничарів захищати також старі соціальні порядки в Україні. Між ін., тут почався розкол між українцями.

Мазепа і Палій

Богдан Хмельницький, ідучи на Польщу, сказав знамениті слова: «Виб'ю з неволі ляхської весь український народ. Тепер буду воювати за нашу православну віру. І в цій війні допоможе мені вся чернь по Люблин, по Краків. І я від черні не відступлю, бо це наша права рука». Богдан унеможливив москвинам вбивати клин між «черню» і українською провідною верствою, між соціальним і національно-державним, бо він поєднав обидва русії визвольного руху. Після Богдана прийшов розкол, бо Москва почала оперувати соціальною демагогією через наших татарських людей, тодішніх укапістів, а т. зв. провідна верства, відрвана від народу, захищаючи свої соціальні інтереси, шукала захисту їх або в шляхетській Польщі, або в дворянській Москві. Таким чином український народ був розколений на соціальному підкладі. І великий державник Мазепа не міг повторити козащини й стати Богданом саме тому, що уосібленням соціального був Семен Палій, якого Петро звільнив із Сибіру для бунту проти Мазепа.

Українська «чернь», ідея української соціальності, яку ми з розумом тут називаємо історичним терміном «чернь», не включена в українську визвольну революцію, означає її поразку. І прикру науку витягали і витягають з української історії поодинокі українські визвольні чинники. Одні, побачивши «руїну» ролі «черні», відреклися її, запламувавши. Вони бачили і проповідували

лише національне, державне, не визнаючи його соціального змісту, його живого тіла, боячися навіть доторкати тієї «белюа сіне капіте», — мовляв, Бог зна, які сили вона викличе з надр своєї химерної природи, — тим самим віддавали соціальне питання на використання чужим силам. Інші ж, побачивши, як вороги потрапили використати цю «чернь», соціальне проти національного, звернули увагу виключно на соціальне, забрали з ним до інтернаціонального соціалізму-марксизму й занедбали національно-державне. Ці обидва погляди помилково оцінювали рушійні сили нашого визволення. Кожен з них окремо не мав рації. У висліді ми мали в 1917 р. соціалістичний центр у Москві та універсали про федерацію в ім'я інтернаціоналізму й соціалізму, з одного боку, і федерацію та каральні відділи з другого, українська ж соціальна «белюа» справді лишилася «сіне капіте». Петлюра прийшов надто пізно.

Ні при чому тут виправдання про тиск Антанти задля федерації чи панування соціалізму у всьому світі, — все це лише викрути. Суть лежить у тому, що всі бояться визнати: офіційна Україна не пізнала себе, своєї власної, рідної, непоборної сили. Єдиний в теоретичній площині Міхновський починав розуміти сенс подій і історіософію українського визвольного процесу, акцентуючи обидва моменти. Наприкінці найбільше розумів це С. Петлюра, і тому не хто інший, а лише він став «батьком Петлюрою». Його епоха могла бути початком нової української козащини-Хмельниччини, коли б це усвідомлення прийшло раніше, ще перед збаламученням української народньої маси укапізмом та іншою скрипниківщиною.

Період Петлюри — це був єдиний могутній період української революції 1917-1921 рр., який починав знаходити елементи непоборности українства. Це прекрасно зрозуміли большевики, тому Петлюра не живе, тому велася й ведеться нищівна робота їх проти «петлюрівщини», а П. Скоропадський — в теорії більший ворог соціалістичних, комуністичних порядків, — не мав такої загрози від большевиків і спокійно жив за кордоном без ризику для життя. Нарешті, поєднання цих обох моментів висунув український націоналізм — тому й не живе Євген Коновалець, що йшов слідами С. Петлюри, і звідси така шалена атака на нас тепер.

Укапізм, «боротьбізм» і т. п. український націонал-комунізм, Коцюбинські, Скрипники, Любченки — це не що інше, як ворожа соціальна демагогія в Україні, це татарські люди нашої історії — це модерні Брюховецькі, Тетері: Міняється лише форма, а суть лишається та сама.

Без поєднання національного і соціального моментів кожний український визвольний порив буде невдалий. Це бачимо неодноразово в історії. І Сомко, і Богун, і Дорошенко, що були великими державниками, але не добавили ваги соціального, кінчали як герої-державники, з співчуттям мас, але без їхнього пориву, без активної підтримки мас. Ці постаті були чисті, ідейні державники, самостійники, але не також соціальні революціонери. Інші ж, кінець-кінцем, коли ставалося питання про новий соціальний лад, переходили до чужого центру, що консервував старий лад, в яко-

му вони вирости. Українська шляхта з Киселем ішла до Варшави, а українська «чернь» з Брюховецьким — до Москви, посередині стояли, напр., Богун, Сомко з нагою ідеєю самостійної держави, без визначення її змісту. Тільки Богдан умів поєднати «чернь» з Богуном і Виговським, Кривоноса з Кричевським і Немпиричем.

Ми спиняємося на цьому, щоб правильніше зрозуміти визвольний процес майбутнього, щоб не зійти на манівці однобокості. Українській революції не по дорозі ні з соціал-демогогією одних, напр., марксистів в Україні, ані з соціал-реставрацією інших, що як люди і рух ніколи не підуть на боротьбу, як на ЗУЗ не йшло на боротьбу УНДО, бо вони, — психологічні опортуністи. Наш шлях у революції лише з масами, з народом, поєднуючи ці обидва моменти в одне. Це з'єднання проведене Туром-Чупринкою в ОУН-УПА, і тому вони сильні, тому повторюють козащину, яка, — недалекої той час, — перейде в нову Хмельниччину, якщо ми не зведемо її на манівці однобокості чи опортунізму, симбіозом з марксистом чи ундівщиною модерного типу. Нам не треба рівнятися ні «направо», тобто на консерваторів і реакціонерів, якими у відношенні до советської дійсності є комуністи і соціалісти, ані «наліво», якими є «націонал»-опортуністи, коли йдеться про їх визвольну концепцію, а подекуди утопісти-реставратори, якщо йде мова про їх соціальний лад.

Нам треба йти своїми власними шляхами!

Нам можуть закинути, що в нашій тенденції до органічного поєднання двох елементів революції — національного і соціального, є суперечність до нашої тези: революція не знає компромісу, половинчастості. Це невірно. Найперше, ми не вважаємо цих елементів протилежними, а компроміс буває звичайно між протилежними, подруге, між однорідними, лише з різних площин, елементами — компроміс непотрібний. Який може бути компроміс між простором і повітрям, що його наповнює? Наша революція є тотальна революція всего життя. Життя — це єдність усіх переживань. Звідси наші ствердження об'єктивно вірні і немає суперечності. Національне і соціальне — це дві сторони однієї медалі, того самого життя. Носієм нашої революції є народні маси, тому було б щонайменше дивовижним говорити про однобоку українську революцію. І як зберігачем національних ідей і їх оборонцем є нині народ, так, тим самим, соціальний аспект революції є неodrивна частина цілого.

Треба, нарешті, не допустити троянського коня чужої соціальної демагогії, що завжди валила українську державу.

Вже відразу весь народ братиме участь у всіх здобутках української революції. І істотним тут буде завдання, як зміцнити динамічну потенцію народу, що бореться. Соціальні реформи не сміють ослабити зовнішнього фронту; просто кажучи, не може бути такого стану, щоб, коли на селі ділять землю, або в місті одержує свої здобутки робітник, український вояк тікав з фронту, бо йому «нічого не лишилося».

Треба здавати собі виразно справу з того, що наша революція не антирежимна, а національно-визвольна, а такі революції ніколи не бувають успішні без перемоги на полі бою проти оку-

панта рідної землі, окупанта-імперіяліста, народу-гнобителя. Коли впаде большевизм, в Україну сунутиме нова «демократична», чи яка інша, Росія; навіть більше, проросійський фронт буде і в Україні — серед російської меншости і малоросів. Тактичні заходи для здобуття чи то послаблення внутрішнього фронту в Україні — одна справа, а революційна українська армія з залізною дисципліною — це є друга і то найістотніша справа. Вояки армії будуть упривілейовані законами, і їх інтереси вже відразу обстоюватиме українська влада, яка, без їх участі, забезпечить їм і їх родинам на місцях усі соціальні й інші здобутки революції. Це в загальному пляні перебудови реалізуватимуть наші місцеві органи державного і політичного самоуправління на основі окремого закону, виданого в першу хвилину революції. За цих умов український вояк спокійно оборонятиме і закріплюватиме українську державу, свідомий того, що його рідня і він забезпечені усіма здобутками, які наша соціальна революція принесла українському народові. Тому конче потрібний свідомий своїх завдань, цілеспрямований, здисциплінований кадр політичних провідників і організаторів революції, від яких великою мірою залежить перемога революції. Не автоматизм революції чи поплентачі-хвостисти революції, а керівники, розумні наказодавці, політично й перспективно думачі націоналісти.

Без мілітарного рамени, революційної армії і політичного командного апарату, революційної ОУН, — без народніх мас, що їм довіряють, — головного штурмовика бастій в ім'я ясних виразних ідей — немає переможної революції.

(Далі буде)

»Український національно-визвольний рух бореться за національне і соціальне визволення українського народу, за його розкріпачення, за звільнення народу з пут теперішньої неволі. Перша і найважливіша мета, яку ставить собі український національно-визвольний рух, — здобути Українську Самостійну Соборну Державу (УССД). Воно — дуже велике, історичне і революційне завдання. »За Українську Самостійну Соборну Державу!« — це найреволюційніший і найжиттєвіший бойовий заклик українського національно-визвольного руху. В тих чотирьох полум'яних словах міститься все: і визволення від теперішньої неволі, і створення в цілій Україні справді людського, вільного справедливого життя, і забезпечення України від напасти на дальші майбутніє«.

(В. Рамзенко: «Чому ми за Українську Самостійну Соборну Державу (УССД)». Київ-Львів, 1951).

Найвища ціль Української Визвольної Революції

Добро української нації, повна політична і соціальна свобода — це найосновніша ціль української визвольної революції. Лише у власній державі, в державі національній, український народ неухильно досягатиме найвищого добробуту. Новий соціально-політичний лад буде творитися тільки на гармонійному поєднанні національного, родинного і індивідуального життя. Нація — найвищий чинник держави і вона, як така, визначатиме той, чи інший її устрій. Ідеальних рецептів для побудови укладу суспільства не існує. Система державного і націоналізованого господарства, при абсолютній централізації і авторитаризмові з боку держави, обов'язково призводить не тільки до заперечення, а до повної ліквідації свободи всієї нації, кожної людини зокрема та впровадження диктатури державної влади. Втручання держави в господарське життя країни хоч потрібне й необхідне, але не у вигляді диктатора чи «опікуна», який виступає від імені якоїсь однієї класи, напр., пролетаріату, а у вигляді арбітра і гаранта безперервної праці і правильного функціонування всієї державно-національної економіки.

Українська національно-визвольна революція — це революція всього українського народу за власне визволення від комуністично-московського рабства у всіх площинах національного життя. Вона не закінчується тільки на захопленні влади та на створенні власної національної державно-народної влади. Ціль її — це величезне піднесення матеріальних і духових багатств усієї нації і кожної окремої людини. Українські націоналісти-революціонери глибоко вірять у народ, у революційно-творчий потенціал усіх прошарків української нації. Творчість і активність народу є невичерпними джерелами в побудові і розвитку всього державного життя, в піднесенню матеріального добробуту та культурного рівня вільної нації-народу. Щоб досягти такого стану, після знищення московської влади в Україні, після негайного встановлення своєї влади, український народ з перших же днів приступить до перебудови цілої соціально-економічної московської системи на українських землях.

Таким чином українські націоналісти-революціонери, на раменах яких лежить основний тягар підготовки визвольної української революції, вже тепер мусять опрацьовувати основні принципи майбутнього соціально-економічного ладу в українській національній державі. В процесі збройного зриву, в процесі воєнної боротьби за побудову української державности, як і в процесі

створення нового національно-суспільного ладу український народ вимагатиме від українських революційних кадрів конкретного керівництва, конкретних вказівок і заходів у всіх галузях побудови народного економічного життя. Самопливу, анархізму, безпринциповості, розгубленості і безвідповідальності тоді не може бути. Інакше, народ утратить до своїх провідних кадрів, до націоналістів, довір'я і надію. Він зневіриться, а тим покористуються вороги України.

Вихідним пунктом для українського націоналіста може бути тільки безкомпромісовість націоналістичної ідеї і добро нації.

Український народ віками перебуває в стані поневолення і жебрацтва. Особливо ж тепер, під пануванням московсько-комуністичного ладу, той стан жебрацтва досягає найвищого ступеня. Сучасний жебрацький стан української нації настільки глибокий і настільки хронічний, що український народ зокрема прагне поліпшити свій матеріальний стан. Таким чином на кожному етапі розвитку соціально-національних відносин, на кожному етапі побудови того чи іншого економічного ладу, чи унапрямлєння його на якийсь шлях, треба завжди урахувувати, що є важливим на той час, тобто, що є тим конкретним зеном чи чинником, який поверне на правильний шлях розвиток національно-соціальних відносин. Людська маса — це не ті окремі індивідууми, що в ім'я своїх ідей йдуть на найбільші жертви. Людська маса-народ складається з пересічних індивідуумів, з низки родин, з прошарків і верств. Тому маса завжди ставить перед собою питання в кожній конкретній дії, що вона тим досягне, які вигоди буде мати і в чому конкретно виявиться ідея, в яких її матеріальних вартостях.

Сьогодні перед українською нацією стоїть ціль — здобути Українську Самостійну Соборну Державу. Але вона не є самоцілью лише в ім'я здійснення ідеї. Ідея української державности — це майбутній конкретний культурний і духовий розвиток цілої української нації, це — воля і свобода, знищення назавжди морального гніту над людиною, це — високий добробут усієї нації і кожної людини зокрема.

Таким чином націоналістичний соціальний устрій, виходячи з принципів заложень українського націоналізму, накреслює і нові функції всіх галузей національної господарки. Зрозуміло, що національна господарка буде прямувати на забезпечення всього суспільства та кожного індивідуума в суспільстві найвищим добробутом.

Національна економіка в УССД повинна спиратися не лише на розвитку індустрії та сільського господарства, але на правильному гармонійному співвідношенні між цими двома галузями національної господарки. Теорія «совєтської індустріалізації» — це фальшива теорія. Індустрія не може мати в своєму розвитку першості перед іншими галузями господарки. При правильній побудові суспільно-економічного ладу можна надати першість і розвиткові сільського господарства, і держава не тільки від того не перестане бути високорозвиненою, але навіть зможе мати великий і вирішальний вплив у міжнародній політиці. Машина — це середник виробництва, але хліб — конечний продукт споживання. Машина

служить тільки середником, за посередництвом якого людина полегшує собі працю для виробництва тих же таки продуктів споживання.

Основою кожного політично-економічного життя не є «вища політика», а тільки праця. Праця буде основою політично-економічного життя і у власній національній українській державі. — «Праця і власність становлять основні чинники в побудові нового ладу. Праця є мірилом суспільної і моральної вартості людини» (З. К.: «Основні завваги до змісту нашої визвольної концепції»).

Націоналістичний соціальний лад суспільства створює величезні можливості на шляху розвитку власного національного добробуту. Практика УПА під час другої світової війни, коли частина українських земель була під її охороною і на тих землях не господарили ані німці, ані большевики, виявила, якого бурхливого розвитку набиравло національне вільне життя на вільних землях.

Однаке не всі можливості суспільного розвитку в національно-суверенній державі реалізуватимуться автоматично. Побудова нового ладу йтиме послідовно, але неухильно вперед шляхом переходу від одного нижчого стану до іншого — вищого. Револьюційність зовсім не передбачає руйнування матеріяльних дібр у сільському господарстві, промисловості, культурно-освітніх та інших ділянках. Револьюційність — це не знищення тракторів, комбайнів, автомашин, висаджування у повітря фабрик і заводів, коли те не передбачається військовими діями. Якщо піти шляхами руйнування, то це буде тільки анархізм, а не революція. Але це не говорить і за те, що перехід до нового соціально-економічного ладу треба робити еволюційним шляхом, шляхом пристосування та перероблення советської соціально-економічної системи. Советська система, як система політично-економічного гноблення, як система, яка не відповідає зовсім засадам української нації, мусить бути негайно знищена. В цьому питанні не може бути ніяких компромісів, хоч саме її нищення передбачає якнайбільше збереження матеріяльних дібр, що були створені руками і працею українського народу за часів найжорстокішої московської експлуатації населення.

Програма побудови національно-політичних і економічних взаємовідносин здійснюватиметься тільки у висліді напруженої творчості всіх народніх прошарків на всіх ділянках побудови національної держави. Вона буде втілюватись у життя при одноразовім духовім відродженню української нації. Вона здійснюватиметься при зовсім новому відношенні населення до праці у власній державі. Добробут нації створюється тільки працею. Збільшення матеріяльних багатств є одією з основ існування і розвитку суспільства. Якщо нація перестане працювати — вона загине. Отже, праця — органічна вимога життя. Життя без праці неможливе.

Виробництво матеріяльних дібр нації — це гармонійна діяльність всієї нації, що спрямована на задовільнення духових і матеріяльних потреб кожного індивидуума. Це основний закон політичної економії. Він буде діяти також і в умовах розвитку української нації в українській державі, але не на принципах марксизму-ленінізму, а на принципах націоналізму. Націоналізм докорінно змінить советсько-комуністичні принципи відношення людини до

праці і сам характер праці. Тут не будемо розглядати, на яких принципах буде побудована наша власна національна політична економія. До цієї теми ми повернемось у наступних статтях. Скажемо лише, що знищивши московсько-комуністичний принцип колективізму, знищивши кремлівський централізм та російське диктаторство і відновивши приватну власність на середники і засоби виробництва, у всіх галузях господарства України, наша програма суспільної економіки здійснюватиметься на повній ліквідації експлуатації людини людиною, чи одного суспільного прошарку другим. Націоналізм зродить дійсний стимул до праці, правдивий національний ентузіазм. Бо що ж може бути шляхетнішим, ніж працювати для власної держави? Націоналістичний ентузіазм абсолютно різнитиметься від сучасного фальшивого советського «героїзму, честі, доблесті і героїства». Суспільство, яке побудоване на диктатурі, на безпросвітній експлуатації правлячою верхівкою найширших працюючих мас, на щоденному ожебраченню всього населення не тільки нестабільне, але воно в своєму середовищі не має ніякої гармонійної праці між окремими людьми та соціальними верствами. Воно перебуває у жахливому антагоністичному протиріччю до каст диктаторів, до власних гнобителів. У такому суспільстві перманентно нуртує спротив експлуатації, взаємне недовір'я одного до другого, ненависть, вовчі закони, право сильнішого, спритнішого.

Революційний націоналізм відкидає всі погляди соціалістів, комуністів, націонал-комуністів, націонал-шовіністів та всіляких лібералів, що праця це ярмо для людини. Такі погляди потрібні ворогам націоналізму, ворогам національно-визвольної революції, вони на руку ледарям, визискувачам, паразитарним аномальним одиницям суспільства.

Українське національне законодавство забезпечить за кожною людиною не тільки дійсне право кожної людини на працю, але й практичне здійснення того права в житті. Законодавство також забезпечить право кожної людини користатись індивідуально вислідами своєї праці. Національна організація економіки господарського життя держави, вияв творчих можливостей, зростання виробничих сил суспільства при всенародньому плануванні не допустять до економічних криз та безробіття. Українська суверенна держава матиме стільки невикористаних можливостей і резервів для свого розвитку, що своїм господарством вона зможе утримувати до 120 мільйонів населення, а за рахунок експорту сільсько-господарських продуктів могла б прохарчувати всю західну Європу.

Чесний, побудований на власній ініціативі, на добровільності труд кожного громадянина в УССД стане необхідним громадським обов'язком українського народу та кожного громадянина України. Праця стане почесним обов'язком кожного, обов'язком перед власним національним суспільством, перед національною державою. В УССД не існуватиме ніяких марксистсько-комуністичних формул, що кожний працює «по-можливостям, а одержує по-потребі». Це не тільки утопія — це прямий обман і фальш, щоб визискувати населення. В українській державі не будуть від працівника забирати прибутки для «общего котьолка», за рахунок

якого утримуються партійно-бюрократичні установи, компартія та советські поганячі і визискувачі. Чесна, самовіддана праця в українській державі даватиме стільки прибутків, що людина буде в спроможі виконати всі свої національні обов'язки перед національним суспільством та перед державою. Багатство держави складається не тільки з дібр, які є удержавнені і виконують суспільно-економічні функції; багатство держави складається великою мірою з приватної власності кожного громадянина. Чим більше у кожного громадянина багатств, чим заможніше він живе, тим багатша держава. Знищення ж чи неуможливлення експлуатації не дозволить, щоб в УССД з'являлись паразитарні непрацюючі класи.

Праця — це цілеспрямована виробнича діяльність людини, під час якої сама людина впливає не лише на природу, але також і сама на себе та на оточуючих її працюючих. Праця впливає на фізичний і духовий розвиток кожної людини. В процесі праці люди вступають у безпосередній контакт між собою. В праці виявляються якості кожної людини як суспільної, так й індивідуальної істоти. Функція праці є в першу чергу індивідуальною функцією кожної людини і лише потім вона набирає суспільних форм, бо ж з людей складається суспільство, а не навпаки. Тому суспільна праця — це є праця індивідуумів. В процесі праці людина набирає знання, кваліфікації, уміння. Людина таким чином у галузі власної спеціальності стає певною мірою фахівцем. Комуністи тлумачать, що процес праці, як суспільна функція створює якусь реально неіснуючу одиницю суспільну людину, народ. Саму людину вони розглядають не як істоту, що і духово і фізично довершена, але як атом чи електрон у цілому суспільстві, який виконує в загальній масі тільки одну, їй накинену державою функцію праці. Звідси в комуністів і постала теорія не фахового працівника, а працівника з вузькообмеженою кваліфікацією, тобто іншими словами — звичайного робота. Комуністичний робот виконує автоматично тільки якийсь один процес праці з цілого комплексу, а тепер сучасна атомізація праці під советами так далеко посунута вперед, що людина виконує тільки якусь одну, обмежену операцію, за якою вона закріплена настало.

В СССР не праця прикріплена до працівника, а працівник до праці. Це прямий спосіб поневолення людини. Працівник тим самим не тільки декваліфікується, але він поступово втрачає почуття індивідуалізму, творчості, людяності і шляхетності.

Марксистсько-комуністична теорія про працю твердить, що при соціалізмі праця перестає бути функцією кожного індивідуума зокрема і набирає якостей суспільності та поступово перетворюється в «життєву потребу» людини. Комуністи навмисне оминають те, що праця є життєвою потребою не тому, що вона набирає особливих специфічностей при соціалізмі, а тільки тому є життєвою потребою, що сама природа вже так створила людину. Ледарство, паразитаризм, неробство, життя за рахунок іншого — заперечені самою природою. Немає і не буде такої людини, яка б сама не працювала до праці, навіть, коли б людина була на все життя в найвищому стані забезпечена матеріально, бо це є духовий гін. А тим

більше немає такої людини, яка б не прямувала до праці, коли вона бачить висліди своєї праці і ними повністю користується. Лідарство — це функція неправильного соціального укладу суспільства, воно є вислідом експлуатації людини людиною.

Національна економіка суспільства передбачає високу технізацію і найвищу культуру праці. Працювати на заводі, чи на комбайні в полі треба вміти і при тому розумно й культурно. Технізація вимагає працівника розумного, з певною освітою. Освіта ж це є одиниця складників культури. Культура праці і технізація — це дві невід'ємні речі. Сьогодні ні один селянин культурної і цивілізованої нації не працює старовинним ралом, ні один працівник у фабриці не працює ще «адамовськими» засобами праці. Тому національна економіка передбачає такий високий рівень техніки, при якому праця людини буде зовсім облегшена, але працівник мусять мати відповідну фахову освіту. В національно-вільній, самостійній державі праця стане середником не поневолення людини, як це є в ССРСР, а середником зростання і розвитку духових якостей людини. Організація праці в умовах національної економіки будуватиметься тільки на самодисципліні та високій свідомості. Національна економіка не потребуватиме тримати мільйонову армію різних партігаторів, пропагандистів, лекторів, яких тримає советська система. Український народ матиме пряме зацікавлення в розвитку матеріальних дїбр власної держави, бо ж держава буде власністю народу, на українській землі, з українською владою.

Чим більше зростатимуть матеріальні багатства народу, тим вище стоятиме матеріальний добробут всієї нації. Найпершим завданням української державної влади буде, щоб народ якнайскорше позбавився матеріального жебрацтва, до якого його довела комуністично-російська окупаційна влада. До того будуть спрямовані і всі державні закони.

Націоналістична соціально-економічна структура на першому плані ставить своїм безпосереднім завданням турботу про потреби кожної людини. А такими турботами є найвище задовільнення культурного та матеріального добробуту українського населення. Українська революційно-визвольна революція спрямована тільки на задовільнення всіх інтересів української нації. Такими інтересами є визволення з-під віковичного московського політичного і економічного поневолення, створення власної національної держави, а в державі створення високого матеріального добробуту та культурно-духового рівня не тільки всього суспільства, але й кожної людини зокрема.

ОУН не ставить тепер питання, що буде потім, після побудови національного суспільного ладу в Українській Самостійній Соборній Державі. Націоналістичне суспільство в своїх надрах має стільки нового і стільки невичерпаних можливостей та резервів, як в духово-культурній, так і в матеріальній площинах, що з ним не можуть рівнятись ніякі комунізми, соціалізми чи ще якісь інші форми «нового» суспільного ладу.

Духово-матеріальний добробут української нації — найвища ціль Української Самостійної Соборної Держави.

Проф. Григорій Ващенко

Роля релігії в житті людства і релігійне виховання молоді

(2)

Більшість європейських педагогів у минулому і сучасному виступають у своїх творах як християни, але релігійне виховання в їх системах або зовсім відсутнє, або посідає другорядне місце.

Винятками з цього деякою мірою можуть бути Амос Коменський і Пестальюцці. Перший з них за мету виховання визнає «блаженство з Богом на небі», хоч у цілій своїй системі не відводить релігійному вихованню належного місця. Щодо Пестальюцці, то вся його система пройнята християнською любов'ю, а та система, що він сам застосував у вихованні дітей, по своїй суті може бути названа християнською.

Але, повторюємо: Коменський і Пестальюцці — це винятки. Те ж саме можна сказати і про сучасну українську школу. Ніхто з наших педагогів не заперечує важливості християнського виховання молоді. В шкільних навчальних планах певна кількість годин відводиться для навчання релігії. Але навчання це має здебільша формальний характер, воно не зв'язане з іншими дисциплінами, школа іноді навіть не стежить за тим, чи ходять учні до церкви.

Таке ставлення до релігії і до релігійного виховання нестерпиме, особливо в наші часи. Для всіх мислячих людей стає ясным, що швидкими кроками наближається вирішальний зудар між атеїстично-матеріалістичним большевизмом і вільним християнським світом. У таких умовах чіткість позицій безумовно потрібна. Кожен мусить чітко заявити, чи він з Христом, чи з Антихристом. Всяке хитання, неспирість, формалізм будуть тільки на користь ворогові. В «Одкритті» Іоана Богослова Христос звертається до янгола Лаодикійської церкви з такими словами: «Знаю діла твої, що ти ні зимний, ні гарячий... тим то, що ти літеплий еси, викину тебе із уст моїх» (Відпр. 15, 16).

Ми, українці, ідемо з Христом. Наше гасло є Бог і Батьківщина. Але це не мусить бути лише порожніми словами. Коли ми з Христом, то мусимо бути і душею й серцем з Ним. Тому, ставлячи в своєму гаслі на перше місце Бога, мусимо ставити Його на перше місце і в своїй діяльності взагалі, а у вихованні молоді зокрема. Це означає, що все виховання української молоді мусить бути пройняте християнським духом; що ми маємо виховувати християнський світогляд і риси характеру, що відповідають євангельським заповітам. Це не означає, що кожний українець мусить бути церковним діячем, або ченцем-аскетом. Не був ченцем чи церковним діячем князь Володимир Мономах, не був ченцем князь Данило Галицький, не були ченцями Богдан Хмельницький, Богун і Мазепа. Не були ченцями й наші славні предки запорозькі козаки. Але всі вони були щирими й віруючими християнами.

Так само й тепер. Українському народові потрібні добрі пастирі церкви, потрібні надхненні аскети-ченці, але і потрібні хороші й жертвовні вояки, чесні принципи державні й громадські діячі. Та всі вони мусять бути глибоко віруючими, щирими християнами, що на своє життя й діяльність дивляться, як на Боже покликання, а не як на службу своїм егоїстичним інтересам.

Перше питання, яке виникає у нас, коли ми підходимо до проблеми релігійного виховання молоді, це питання про те, коли його починати. Руссо відносить його на початок юнацького віку, коли молода людина має достатній досвід і розвинений інтелект. Руссо був би правий, коли б релігійне виховання обмежувалось лише виробленням світогляду і завершенням того, що дає молоді наука. Але релігія не є лише світоглядом; вона охоплює всю людину в цілому, з її почуттями, бажаннями, вчинками. А, що все це виявляється й діє вже в перші роки життя людини, то з перших років треба починати й релігійне виховання дитини. І це тим більше, що основи характеру закладаються ще в ранньому дитинстві. Отже, коли малу дитину позбавити релігійного виховання, то у неї можуть атрофуватись властиві кожній людині релігійні потягнення, або — що далеко гірше — вона може підпасти впливам, ворожим релігії.

Як у вихованні в цілому, так і у вихованні релігійному перше слово належить родині. Основним засобом його є приклад доро-слих, бо слово тут, хоч і має силу, але далеко не першорядну. Отже, оточення, в якому живе дитина, мусить бути у всьому християнським. В першу чергу повні любові і взаємної пошани відносини між батьками, повна згода між ними й відсутність сварок. Треба також, щоб батьки, як справжні християни, кожний день починали й кінчали молитвою, у свята ходили в церкву і носили чи ввели до неї дітей та твердо дотримувались релігійних традицій, що ведуть свій початок ще з княжих часів. Не треба забувати, що традиції до самої большевицької революції тримали на високому рівні морального рівня нашого селянства і зберегли його від повного розкладу під час большевицького панування.

Особливо велике значення у вихованні молоді мають святочні традиції. Урочиста вечір перед Різдвом і Водохрещам, повні краси колядки й щедрівки, великодні звичаї, та інше — все це залишає свій благородний слід навіть у душі немовляти.

Коли ж дитина підросте, її треба вчити молитов і стежити за тим, щоб вона, відповідно до наших традицій, молилась ранком і вечером, перед їжею і після неї. Має значення й зовнішнє устаткування хати, в якій живе родина. На стінах, у почесному кутку, мають висіти образи, прикрашені відповідно до наших традицій вишитими рушниками. Перед образами має висіти лямпда, що її засвічують у святочні дні. Наявність у хаті образів мусить зобов'язувати мешканців її до певної відповідної поведінки. Образи мають нагадувати про присутність Всюдисущого Бога. Тому за українськими традиціями не можна в хаті сидіти в шапці, не можна вживати брудної лайки, не можна згадувати чорта. В цих традиціях є глибокий сенс. Їх твердо дотримувались багато наших селян. Треба, щоб їх дотримувалось і молоде покоління.

Релігійне виховання поглиблюється в дошкільний період життя дитини. Тут, крім родини, багато може зробити дитячий садок. У садку діти спільно моляться перед початком і в кінці занять, спільно ходять у церкву. В цей період треба не тільки вчити дітей молитов, а й розповідати їм у доступній формі те, що відповідає дитячому вікові, з історії Старого й Нового Заповіту. Це не буде систематичний курс Священної історії, а лише окремі епізоди з неї, що з цікавістю і розумінням будуть вислухані дітьми і залишать у їх душах свій благодійний вплив.

Велику роль в релігійному вихованні дошкільників, при вмілому підході батьків і педагогів може відіграти природа. Це величя книга, яка без слів промовляє до серця людини і розкриває перед нею Всемогутність і Премудрість Божу. Ця книга промовляє не тільки до дорослих, а й до малих дітей, бо й вони можуть відчувати красу природи, як вияв Божественної Краси.

Тому то у 8 псалмі сказано: »Із уст младенців і тих, що ссуть, Ти створиш хвалу«.

Отже в дошкільну віці, коли дитина вже володіє словом, слід не тільки показувати їй красу й величність природи, а й наводити її думку на те, що ця краса створена Вищою Силою.

Релігійне виховання поглиблюється й поширюється в школі. Але для того, щоб воно дало добрі наслідки, треба, щоб школа по-справжньому поставилась до релігійного виховання молоді. Вище було зазначено, що в більшості шкіл воно має формальний характер і обмежується лише викладанням Закону Божого. Але саме викладання, особливо, коли воно має формальний характер, не забезпечує християнського релігійного виховання молоді. Щоб перекоонатися в цьому, слід пригадати сумний досвід дореволюційних духовних шкіл в Росії. Відомо, що між вихованцями їх було багато атеїстів і матеріялістів, навіть більше, ніж між вихованцями світських шкіл. Мало того, колишні вихованці духовних шкіл у Росії, сіяли серед народу атеїзм, матеріялізм і нігілізм, хоч школа, здавалось би, мусіла виховувати з них пастирів Церкви. Те, що ми зазначили вище, зовсім не знижує ролі викладання релігії в системі християнського виховання молоді. Таке викладання є безумовно потрібним. Але воно не мусить бути формальним і має впливати не лише на розум учнів, а й на їх емоції й волю.

Для цього в першу чергу потрібно, щоб сам учитель Закону Божого (а ним мусить бути священик) був глибоко віруючою людиною і усвідомлював ті великі обов'язки, які він бере на себе, навчаючи учнів релігії. Своєю поведінкою він мусить подавати приклад учням, а своїм настроєм захоплювати їх душі.

Крім навчання релігії, школа має також організувати регулярні відвідування учнями церковних служб. Тут також потрібний особливий такт. Духовні семінаристи в дореволюційній Росії також регулярно відвідували служби Божі. Мало того, таке відвідування було обов'язковим і за невиконання цього обов'язку на учнів накладалась кара. І тут основна причина невдач у релігійному вихованні — формалізм керівників. Вони діяли на учнів лише страхом покарання, а не впливом на глибини свідомості їх і почуття. Отже, виховуючи українську молодь, треба прагнути до того, щоб вона відчувала святість і величність служби Божої, щоб відвіду-

вання церкви стало для неї потребою душі, щоб під час служби Божої молодь відчувала єднання з Богом та віруючими. Обов'язок так виховувати молодь лежить не тільки на священникові, а й на всіх педагогах, що працюють у школі. Вони мусять давати приклад своїм учням.

Крім того, в шкільному, як і дошкільному періоді, велике значення має дотримування традиційних релігійних звичаїв при святкуванні Різдва, Великодня та інших християнських свят. Бажано, щоб участь дітей у святах, була не тільки пасивною, але й активною.

Велике значення в релігійному вихованні молоді мають мандрівки до відомих, ушлявлених монастирів, відвідини видатних церковних діячів, що вславилися своїм зразковим християнським життям, оглядини церковних пам'ятників.

Нарешті, слід вказати на велику виховну роль церковної музики. Вона безпосередньо промовляє до нашого серця, підносить наш дух, дає відчутти вищий, неземний світ, переживати й відчутти красу його.

Тому треба звернути велику увагу на організацію церковного хору на духовні концерти, в яких неодмінну участь мають брати учні наших шкіл.

Особливі труднощі має релігійне виховання молоді в юнацький період. Це той період, коли в людини формується світогляд і в зв'язку з цим виникає багато суто світоглядових питань.

Тут юнак стоїть перед великою небезпекою шкідливого впливу на нього з боку атеїстичної й матеріялістичної літератури й антирелігійно настроєного суспільства. Особливо велика ця небезпека в наші часи, коли такими швидкими кроками йде матеріялізація життя, коли по цілому світі шириться спритна й безсоромна большевицька агітація, розрахована в першу чергу на молодь. При цьому треба відзначити, що антихристиянські впливи на молодь у дусі атеїзму й матеріялізму можуть іти навіть від тих, хто формально не визнає себе за комуніста. Особливо це стосується до художньої літератури і взагалі до мистецтва. І серед народів Західної Європи та Америки, і серед українців шириться література, яку з повним правом можна назвати розкладницькою і антихристиянською. Те ж саме треба сказати і про образотворче мистецтво. Мистці в своїх творах часто переходять усі межі пристойности, своїми творами злочинно розкладають молодь і з погляду релігії, і з погляду моралі. Боротьба з цим шкідливим і загрозливим явищем лежить у першу чергу на церкві, а також на державних і громадських організаціях. Але багато в цьому може зробити і школа. Священик, що вчить школярів релігії, і всі взагалі педагоги мусять допомогти юнакам і юначкам виробити ідеалістичний християнський світогляд і перебороти у формуванні його всі антихристиянські впливи. Тому при викладанні закону Божого в старших класах загальноосвітньої школи треба особливо велику увагу звернути на висвітлення релігійно-філософічних питань, на докази буття Божого, безсмертність душі людини і християнське вчення про царство Боже.

Такі лекції можуть глибоко захопити молодь і мати на неї глибокий, благодійний вплив. Як ілюстрацію, наведу приклад. Перед революцією 1917 р., в Київському університеті викладав богосло-

віє протоіерей Світлов. Це був той період, коли молодь у Росії і в Україні захоплювалась атеїзмом, матеріалізмом, соціалізмом. Це була своєрідна мода, проти якої рідко хто з інтелігенції, а особливо з високошкільної молоді насмівлювався виступати. І все ж таки авдиторія, де читав свої лекції протоіерей Світлов, була повна. Це пояснюється змістовністю лекцій, переконливістю їх, блискучою зовнішньою формою, а головне тим, що сам лектор був переконаним віруючим християнином. Отже, подібні лекції потрібно організовувати й для сучасної української молоді.

Крім того, треба приділити багато уваги викладанню у старших класах загальноосвітньої школи т. зв. філософичної пропедевтики. Мета її мусить полягати не тільки в тім, щоб підготувати учнів до слухання університетських лекцій, а і в тому, щоб допомогти молоді у виробленні ідеалістичного християнського світогляду. Тому і в пропедевтичному курсі філософії треба звернути увагу на ті ж теми, про які ми писали вище: докази буття Божого, безсмертність душі і т. п.

Але помимо того викладання всіх шкільних дисциплін, наприклад, природознавства, історії, історії літератури, мусить бути побудоване так, щоб виховувати у молоді християнський світогляд.

Також дуже доцільно, щоб молодь відвідувала доповіді на релігійно-філософичні теми і не тільки була там слухачами, а й виступала в обговоренні їх.

А ще кориснішим є організація самою молоддю товариств або гуртків, з метою студіювання релігійно-філософичних проблем. Зрозуміло, що в засіданнях таких товариств і гуртків можуть виступати в ролі доповідачів і представники старшого покоління, але основна роля в них все ж таки має належати молоді.

Нарешті, треба розгорнути видання літератури, що виховувала б у молоді християнський світогляд, високу мораль й любов до Батьківщини.

Це в першу чергу мистецька література, бо її з найбільшим інтересом читає молодь, і вона дає не тільки поживу для думки, а впливає на почуття, а через них і на волю. Так високоякісна своїм змістом і формою література витиснула б собою бульварну цинічно-порнографічну літературу, що її так багато з'явилося серед українців, і разом з тим сприяла б вихованню в молоді здорового естетичного смаку. Крім белетристики, треба розгорнути видання для молоді науково-популярної літератури з усіх галузів знання: філософії, психології, педагогіки, історії, історії літератури, геології, географії, ботаніки, зоології і т. ін. В цих виданнях треба викривати брехливість і реакційність матеріалістично-атеїстичної взагалі науки і, зокрема, большевицької псевдонауки та на фактах доводити, що справжня наука ніколи не йшла проти релігії, а навпаки підтримувала її. Щоб така література мала успіх, до творення її треба закликати в першу чергу талановитих письменників і відомих учених. Але й сама молодь мусить брати активну участь у творенні такої літератури. З цього погляду дуже бажаним є видання молодечих журналів. Представники старшого покоління можуть бути співробітниками й дорадниками таких журналів, але, як і в гуртках і молодечих товариствах, головна роля тут має належати самій молоді.

Хронологія "добровільного воз'єднання"

1654 ... »Од трьох царів чи волхвів піднесені були младенствующому Христу Спасителю дари: золото, ливан і смирну. Дари сії предзнаменували битіє, стражданіє і взвращеніє на небо. Злато предрекло царствованіє, ладон — погребеніє, смирна — Божественість.

Так і сії дари піднесені трьома царями*) младенствующему народу нашому знаменують долю його; чим покриті дари сії, тим покритється і народ, ними прельстившийся.

Дари польськіє покриті килимом — то і народ з поляками буде мати коври; дари турецькіє покриті тканиною шовковою — то і народ облечеться в шовк; дари московські покриті рогожами — то і народ зеднавшись з москвитянами, одягнеться в рогожі і під рогожі.

І сіє предзнаменованіє вірніше і превосходніше за всіх оракулів у світі».

Промова Черкаського протопопа Федора Гурського на Чигиринській раді.

1654 ... »Якщо буде на те великого государя воля, щоби відібрати від нас наші вольности і права і щоб був у нас митрополит із Москви, а не по нашому вибору, то най великий государ накаже нас усих стратити, а ми на те не згодимось. Якщо приїде до Київa московський митрополит, то ми запремося в монастирях і хіба що із монастирів за шию і ноги повитягають, тоді може буде московський митрополит в Київі».

Заява єпископа Методія воеводі Шереметеву (Архів Югозападн. Росії, т. V. ст. 78).

1654 ... В імені Митрополита та Печерського архімандрита, чернець Криницький записав до Луцьких книг протест проти прилучення України до Московщини.

Архів Ю. З. Росії, т. V. ст. 44.

1654 ... Московський воевода Шереметев доносив з Київa цареві.... »московському митрополиту в Києве нікаторими мерами битъ не лъзя...»

Архів Ю. З. т. V. ст. 147.

1657 ... »Козаки домагаються, щоб Ваша королівська Величність признали їм право до всієї стародавньої України, де ще існує грецька віра та їх мова. Вони кажуть, що з них глузували б, коли б вони при теперішній нагоді не ревіндикували того, що було від них безправно відібрано».

Лист шведського посла Велінга до короля Карла.

1659 ... Гетьман Виговський розбив під Конотопом 100.000-у московську армію 29-VI. 30.000 цвіту московської кінноти, яка мала щасливі походи 1654 і 1655 рр. загинуло в один день і ніколи вже московський цар не годен був вивести такого блискучого війська в поле.

*) Хмельницькому прислали дари король польський, султан турецький і цар московський, завинені в те, як сказано.

В жалібній одежі вийшов цар Олексій до народу і жак напав на Москву. Після здобуття стількох міст, після здобуття литовської столиці, царська Москва затремтіла сама за свою власну безпеку. Люди всіх станів спішили на земляні роботи для укріплення Москви. Мешканці околиць тікали з родинами до Москви. Розійшлася чутка, що цар виїздить за Волгу у Ярославль.

Цар вислав наказ воеводам, щоб негайно почали переговори на замирення і щоб годились на всі домагання.

Соловйов »Історія Росії«.

- 1660 ... »Українці понад все дорожать своєю свободою, без якої вони не могли б жити. І це є головна причина, що рідко коли минає 7-8 років без повстань. Благородна нація«.

Л. Де Боплан »Опис України«.

- 1668 ... Митрополит Тукальський наказав не поминати по церквах московського царя (Олексія), але поминати гетьмана Петра (Дорошенка).

Соловйов »Історія Росії«.

- 1709 ... »Знаємо бо добре, що прийняти опіку св. королевської величності примусило ясновельможного гетьмана Мазепу прагнення, щоб руський нарід скинув московське ярмо і був вільний ...«

Меморіал П. Орлика до короля шведського 20-X.

- 1711 ... »Заднепрская Украина вся была к Орлику і воеводі Киевскому пристала і в измене была ...«

Лист Меншікова з 3-V-1711 до царя Петра.

- 1712 ... »Козацька нація стогне під тиранським ярмом Москви, починаючи від сумної баталії під Полтавою і прагне лише того, щоб добитися своєї волі«.

П. Орлик »Маніфест до європейських урядів 4-IV-1712«.

- 1712 ... »Моя ціль показати, що Україна є вільним князівством і що Стани її вільно обирали гетьманів по своїй вподобі ...«

П. Орлик »Вивід прав України«.

- 1712 ... »Вкінці, який би успіх не мала наша акція, який би не був здобуток зброї, яку ми підняли справедливо, ми матимем утіху, що працювали навіть з безпекою нашому життю для слави і величності нашої батьківщини України«.

П. Орлик »Маніфест до урядів«.

- 1712 ... »Історичне та природне, непередаване право України на незалежне життя нахабно і підступно порушене Москвою ...«

П. Орлик »Вивід прав України«.

- 1731 ... »Україна завжди змагається до свободи«.

Волтер »Історія Карла XII«.

- 1737 ... »Григор Орлик в меморіалі до французького канцлера, кардінала Флері, подає проєкт утворення української незалежної держави та звертає увагу на загрозу збоку Московщини для цілої Європи«.

Борцак: »Великий мазепинець«.

- 1760 ... »Малороси думають, що вони найліпші люди в цілм світі, що нема сильніших за них, нема хоробріших, ані розумніших за них і що нема нічого доброго чи корисного, чи вільного, що могло б їм придатися і думають, що все, що вони мають є найліпше в світі«.

Лист графа П. Румянцева до Катерини II.

1767 ... »Козацький депутат в Катериненій комісії, Олійник, висунув домагання заборонити москвинам купувати на Україні землі і пропонував виселити з України всіх москвинів, а на їх місце вернути українських виселенців«.

Р. Млиновецький »Історія українського народу«.

1791 ... »Граф Капніст звернувся до пруського міністра Герцбергера з запитом, чи вразі повстання може сподіватися Україна на підтримку Пруссії«.

Р. Млиновецький »Історія українського народу«.

1812 ... »Ціла ця країна заселена українцями, нащадками відомих, давних козаків. Вони віддавна творили націю відмінну від москалів і поляків, що видно з їх мови, особливих звичаїв та їх невблаганої ненависти до вищезгаданих двох народів«.

Донесення французького агента в Києві (Архів Мін. Закорд. Справ Франції).

1816 ... »На жаль, я мушу закінчити опис моральности українців неприємною рисою; я мушу сказати про ненависть їхню до великоросіян. Часто почувеш, як вони кажуть: »Добрий чоловік, та москаль«. Але цього мало: вони переливають це почуття в самих немовлят і лякають їх москалями. При цім імені перестрашена дитина перестає плакати«.

А. Левшін »Письма с Малороссіи«.

1820 ... »Переяславський маршалок Василь Лукашевич заклав нелегальне товариство, метою якого була державна незалежність України«.

Енциклопедія Українознавства, т. II.

1823 ... »Я не знаходив на Україні ані одної людини, прихильно настроєної до Росії, у всіх панував дух опозиції«.

Ген. Михайловскій-Данілевскій: »Спогади про Україну«.

1825 ... »Ми не забули дій великих мужів України; в багатьох серцях не ослабла ще давня сила почувань і відданости батьківщині; Ви знайдете ще в нас дух Полуботка«.

Лист М. Маркевича до К. Рилєєва (Енцикл. Українознавства, т. II).

1840 ... Вийшов перший »Кобзар« Т. Шевченка.

1854 ... »Комітет Бесарабії і України під проводом М. Чайковського (Садик Паша) організував військо з Задунайських запорожців, які одержали від Туреччини старі козацькі прапори і мали взяти участь у війні проти Московщини в Кримській кампанії«.

Ю. Липа »Призначення України«.

1855 ... »На вістку, що має відродитися якась Козаччина, кілька мільйонів селян змобілізувалися і в повнім порядку організували свою власну організацію (Київська Козаччина) на терені мало що меншим від пересічної європейської держави.

Характерно: серед тих селянських мільйонів не було ані одного інтелігента«.

Ю. Липа »Призначення України«.

1900 ... »Всі змагання і сили української нації належить справити в напрямі здвигнення власного українського державного організму«.

Резолюція студентського віча у Львові. (»Молода Україна« ч. 8 — 1900).

1902 ... »Одна, єдина, неподільна від Карпат аж по Кавказ самостійна, вільна демократична Українська Республіка. Нехай кожна українська дитина пам'ятає, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити цей ідеал«.

М. Міхновський »Десять заповідей«.

1914 ... »Українці починають голосно говорити, як це робить Донцов і товариші, що всяка надія на Росію — утопія, та що лишається шукати рятунку тільки в сепаратизмі... бійтеся його! Коли ви будете продовжувати вашу політику, Донцови будуть числитися не одиницями, а сотками, тисячами, мільйонами«.

Промова П. Мілюкова в Держав. Думі 19-11-1914 з приводу брошури Д. Донцова »Модерне москвофільство«.

ство«.

1914 ... Засновано Союз Визволення України (4. VIII).

1915 ... Засновано Загальну Українську Раду в Західній Україні.

1915 ... Засновано Українські Січові Стрільці.

1917 ... Засновано Український Військовий Клуб Міхновським (29-III).

1917 ... Засновано Українську Центральну Раду (15-III).

1917 ... Перший Український Військовий З'їзд (18-V).

1918 ... IV Універсал (22-I).

1918 ... Постановня Західньо-Української Республіки (18-X).

1921 ... Засновано Українську Військову Організацію (УВО).

1925 ... Засновано СУМ.

1929 ... Засновано Організацію Українських Націоналістів (ОУН).

1939 ... Проголошення незалежності Закарпат. України (15-III).

1941 ... Проголошення у Львові Української Державности (30-VI).

1942 ... Організація Української Повстанської Армії (УПА).

1943 ... Організація I-ої Дивізії УНА.

1944 ... Засновано Українську Визвольну Головну Раду (УГВР).

»Незадовго перед першою революцією в східній Європі, коли царат хилився і падав, старо- і слов'янофільську фразеологію заступила нова. Ця фраза була — «свобідна Росія». Не було ніяких причин думати, що нова «свобідна Росія» буде супроти нас іншою, аніж несвобідна; ніякої причини припускати, що нові будівничі імперії будуватимуть її іншими засобами, а не залізом і кров'ю її підбитих народів, — але фраза про визвольну місію російського народу дурманила всіх на Україні, унеможливлювала всяку самостійну концепцію української політики...«

»Свобідна Росія несе нам свободу!« — вчили нас, а потім могла ця свобідна Росія скільки хотіти бомбардувати Київ, обколювати нашу територію, заселяти її зайдами, реквірувати останні рептки майна з-під селянської стріхи, запроваджувати диктатуру чужинців, напихати тюрми, як за царських часів, мужиками, а все знаходилися Христюки, Севрюки, Лозинські, Винниченки, тощо, які кричали йі осанну, які готові були присягати, що Україна — самостійна, а советський уряд дійсно не тільки робітничий, а й селянський...«

(Д. Донцов: »В путях фрази«, ЛНВ, VI, 1928)

Доц. Д-р В. Янів

Соціальні інстинкти українців

(2)

Інстинкт боротьби. Європейський індивідуалізм проявився, м. ін., в експансивності, яка нерідко перетворювалася в імперіалізм, коли зважити, що в ранній історії княжої Русі походи Олега чи Ігоря на Візантію ймовірно мали на меті передусім забезпечити розвиток досі обмежуваної греками торгівлі, — то завойовництво в чистій формі проявилось, власне кажучи, тільки раз — в епоху Святослава. При цьому в Святослава могло бути його варязьке походження; це підтверджується тим, що громадянство здебільша не захоплювалося його політикою. Пізнішу героїчну добу української історії — слід розцінювати зовсім інакше, а саме, як визвольну боротьбу. Вся доба козаччини, прославлена численними походами й війнами, не може правити за доказ агресивної войовничості, бо в основу козаччини лягла оборона мирного населення, не наступ. Походи мали передусім характер превентивної боротьби, частково їх можна розцінювати як бажання відплати. Нарешті, незабаром у козацтві поширилося бажання боротьби за віру, отже за ідею, а не за опанування чужих просторів; щодо примітивного елементу можна говорити про здобичницький мотив без ширших політичних цілей. Добування нових просторів у козацьку добу мало радше характер колонізування пустих просторів і їх оборони, ніж добування чужих, заселених земель.

Це все вказує на брак виразного духу агресивності. Це психологічно можна пояснити пасивністю вдачі; існує друга інтерпретація — соціологічна: що в українців сильніше від інстинкту боротьби розвинувся контрадикторичний і доповняльний інстинкт несення допомоги. Проте, ствердження браку агресивності не є однозначне з браком інстинкту боротьби взагалі; інстинкт тут проявився не в крайній формі — експансії назовні, а в хоробрості, спрямованій на закріплення свого. Про цей дух хоробрості в однаковій мірі свідчать і висловлювання чужинців (Ібрагім Ібн Якуб), і аналіза розвиткових тенденцій і умов буття. Колонізація вільних просторів, відкритих для нападів сусідніх номадів, як боротьба за утримання торговельних шляхів, вимагали постійної напруги. Геополітичне положення («перехрестя шляхів»), яке робило Україну тереном мандрівок народів, і природні багатства, які приваблювали чужинців, теж чимало спричинилися до витворення типу людини з прикметами вояка. Ці прикмети особливо виявилися при обороні від нападу. Тип виформованого інстинкту боротьби без духу агресії проявився навіть в укріпленні земель, що призвело до постання численних оборонних городів (скандінави назвали з цього приводу Слов'янищину «країною городів»).

При трагічності історичної долі й при незаперечній хоробрості населення зв'язалися численні зразки героїзму в обороні свого й навіть виник своєрідний культ жертви (Львів, оборона Буші, особливо Крути й Базар).

Якщо лицарськість і жертвність без виразного духу агресії вважати за нижчий ступень виявлення інстинкту боротьби, то заздалегідь можна припускати, що в моменти криз або в деяких суспільних верствах цей інстинкт взагалі виявляється з недостатньою силою. З ордами, що стояли на нижчому рівні культури й що їх треба було довести до стану залежності, бо вони становили джерело постійної загрози, князі часто намагалися домовитися. Характер мирної окупації мало захоплення українських земель Литвою. Коли ж Литва нерозважною політикою відштовхувала князів, то це не завжди вело до збройного опору, а до переходу незадоволених під московське панування. Люблинська унія поставою поляків викликала декларативний протест, не чинний против. Гноблене селянство рятувалось від панщини «уходом», отже в певному сенсі пасивно, інша річ, що «уходники», звільняючись від польського панування, наражалися на постійні зустрічі з кочовиками, що довело до постання нового типу людини — підприємливої й енергійної. Задум Мазепи стрінувся з пасивністю суспільності. Знесення гетьманату не натрапило на збройний опір. Пізніше відродження в ХІХ ст. розвивалося в межах культурної праці, не маючи форм революційної дії.

Брак виразної агресивності слідно в недорозвитку такої форми інстинкту боротьби, яка в примітивних спільнотах відома як помста. Помста, яка в деяких місцях Європи збереглася досі, на Русі була скасована законом в ХІ ст. Ця реформа безперечно відбила настрої населення.

Так само і кара, як важлива для самодисципліни форма інстинкту боротьби набрала дуже лагідних рис ще на світанку української історії. Основна кара була грошова. Навіть за вбивство боярина можна було відкупитися грішми. Ні в'язниць, ні кари смерті не було. Введена на бажання духівництва за кордонними зразками (за часів Володимира Великого) кара смерті була незабаром скасована, бо не відповідала правовим поглядам суспільності. Найважчою карою була конфіскація майна за вбивство з наміром, за повторний крадіж, підпал. Пізніше загострення кар (м. ін., кара смерті, кари на тілі в литовсько-руську добу) було наслідуванням західньо-європейських зразків.

Жорстокість вибухала в Україні з справді стихійною силою тільки тоді, коли була виявом реакції й ресентименту за довгі століття приниження і експлуатації (головно: Хмельниччина, Гайдамаччина).

Несення допомоги. Контрастним і комплементарним супроти інстинкту войовничості є бажання нести допомогу оточенню. Дух хоробрости за браку агресивності українців допускав як одну з інтерпретацій явища високорозвинений альтруїзм; доказом саме цієї інтерпретації може бути аналіз виявів альтруїзму впродовж історії. Літопис характеризує звичай полян як лагідні й сумирні; в цій характеристиці є виразне з'ясування ідеалу людини. З ха-

рактистикою гармонізує загальна думка про гостинність слов'ян, яку з чужинців відмічує Ібн Даст, підкреслюючи, що в разі скривдження чужинця він мав загальну оборону й допомогу. Гостинність як ідеал, знаходимо в «поученні» Мономаха. Гостинність, як давній звичай, найшла своє відбиття в обрядах, а почастунками чи церковними прийняттями займається етнографія.

Як окремий вияв несення допомоги підкреслюємо в Україні наявність допомоги старим людям. Відзначимо, що на низькому ступені культури цей вияв несення допомоги мало поширений. Крім того, він менше поширений, напр., у германських народів, де в осередку уваги стоїть радше дитина. В Україні вже в ранню добу історії існували добродійні установи для старих, а жебраки теж мали допомогу. Згодом окремою функцією братств була опіка над старими й закладання для них притулків. Від XVII ст. відомі шпиталі як міцна й стала організаційна форма. Як ідеал виразно підкреслено конечність подавання допомоги старим у Володимира Мономаха і (майже тими самими словами) в Луки Жидяти.

Несення допомоги (беручи загально) проявляється в трьох напрямках: знизу вгору (готовість допомагати високо поставленим особам), згори вниз (допомога нижчим суспільним верствам) і в площині однієї соціальної верстви (солідарність стану, класу).

За браку визнавання авторитету в Україні (див. вище) розмірно мало відомий інстинкт несення допомоги тим, хто її мало потребують, отже вищепоставленим. Навпаки, найбільше розвинений інстинкт допомоги справді потребуємим — немічним, бідним, калікам. Приклад цьому давали насамперед самі князі своїм ставленням до нижчого. Володимир Великий казав розвозити для незаможного населення хліб по Києві. Про допомогу писав Володимир Мономах: «Більше усього убогих не забувайте, а скільки можете, годуйте їх і за права вдовиці піклуйтеся сами». Крім активної допомоги, князі дбали за те, щоб не кривдити населення («жудого смерда, старця і вдовицю на поталу сильним не давав»). Таке ставлення відбилося й у законодавстві, напр., закон Мономаха про відсотки був спрямований проти лихварів. Хто протягом двох чи більше років платив високі відсотки, той не був зобов'язаний повертати позику.

На поглиблення інстинкту допомоги великий вплив мало християнство (зокрема на становище рабів). Патерик Печерський в оповіданні про Прохора Лебедника пропагує допомогу голодним. Багато важив вплив і окремих індивідуальностей, напр., Теодосія Печерського, який піклувався бідними. Вплив церкви на зміцнення інстинкту несення допомоги проявився, м. ін., у тому, що часто воля складала перед боєм обіти дати милостину убогим.

Сила інстинкту несення допомоги сприяла стиранню границь між суспільними верствами й уможливила пізніші соціальні рухи за часів козаччини. Настільки глибоко в свідомість суспільності ввійшла саме така постава, може свідчити те, що ідеал рівності ліг в основу програми навчання в братських школах («Дидаскал має вчити любити всіх дітей зарівно, як синів багатих, так і сиріт убогих, і тих, що по вулицях ходять поживи просити»). Подібний ідеал — у могилянській Академії. Таке став-

лення на століття випередило аналогічні напрями на Заході. Ідеал рівності різко виявлений у войовничому демократизмі такої індивідуальності як Іван Вишенський, що не вагався виступати проти великомагнатського побуту тодішніх місцевих владик.

Закріпачення селянства викликало живий відгук і старання допомоги. Рух «хлопоманства», ходження в народ і т. п., був викликаний, м. ін., бажанням допомогти слабшим. Правда, цей рух проявився не виключно серед українців, але незаперечно є він виявом характеризуваного інстинкту. Ці ідеали виразно зафіксовані в «Книгах битія». Конечність допомоги згори вниз недвозначно проявляється в фолклорі. Для загальних висновків потрібна ґрунтовна аналіза фолклорного матеріалу, але деякі спостереження учених вже тепер заслуговують на увагу. Як підкреслює Г. Ващенко, існує переконання, що вдова з довір'ям може звернутися до Бога з проханням у всякій потребі. Засіявши і заволочивши «пшениченьку яру», вона просить ласки «на вдовиних діточок та на вдовину славу». «Іще удівонька та й додому не дійшла, а вже кажуть люди, що пшениченька зійшла». Ідеал соціальної справедливості ляг теж в основу народніх дум.

Так само відома й сильно розвинена солідарність в середині верств, як вияв несення допомоги між рівними. Зразком її ставали князі, якщо опинялися в ситуації рівного між рівним. Вона виявилася, напр., у ставленні князя до вояцтва, коли небезпека викликала почуття рівності й солідарності. Святослав, який визначався великою простотою в одягу й їжі, не відрізнявся від вояка. Про такий ідеал згодом писав Володимир Мономах: «Що потрібно було робити моему отрокові, те робив я сам і на війні, і на полюванні, вдень і вночі, в спеку й холод». Князі відчували обов'язок не залишати «чорних людей» у небезпеці. Солідарність проявлялася у братерствах, де міщанство дбало зокрема про тих «братів», які несподівано опинилися в нужді. Солідарність була особливо сильно розвинена в козацтві (побратимство), якого відгук находимо в фолклорі і літературі, зокрема в Федьковича. Традиції козацького устрою перетривали до 1917 р. Твердий самозрозумілий порядок помітний в солідарності чумаків. Також у кобзарів і лірників розвинулася чітка групова організація з залізною груповою дисципліною. Групова солідарність мала місце і серед гайдамаків. Взаємодопомога особливо розвинута була на селі. Такого характеру допомога (між рівними) зокрема розвинулася в добу аграрної колонізації другої половини XVIII ст., коли українська нація перетворилася на майже два століття на селянську націю, і утрималася вона до часів революції. Взаємодопомога селян на добровільних засадах не раз описана в творах красного письменства. Зокрема відома поміч хворому господареві всім селом, «толока», допомога вдовам і ін.

Очевидно, сила цього інстинкту чимало залежить від статі (несення допомоги дитині, як основна риса материнського інстинкту). Тому здається правдоподібним, що цей інстинкт розвивався дужче там, де роля жіночої статі була особливо виразна. Це чималою мірою пояснює широке виявлення інстинкту допомоги в Україні.

Життя в спільноті. Серед соціальних інстинктів важливе місце займає інстинкт життя в групах, від якого залежить усе соціальне життя й постання спільнот та їх організаційних форм. В українців потреба життя в спільноті проявилася передусім у сильнорозвиненому родинному житті.

Важливим сполучним родину засобом був спільний культ з розвиненим ритуалом і звичаями, при чому швидко витворилося почуття спільноти між живими, вмерлими і ненародженими. Культівна спільнота іноді поширювалася з родини на село чи громаду, яку об'єднували крім цього господарські умови життя (напр., полонинське життя) й konieczність товариських взаємин; численні форми товариських спільнот відомі добре з етнографії. Асуспільність індивіда найшла своє різке засудження в думках.

Найвищою відомою формою організованого життя є держава. Змагання до державного життя базуються на інстинкті життя в групах. Хоч в українців інстинкт підпорядкованості проявляється не досить інтенсивно, то проте сильне бажання жити у власних спільнотах зумовило, що й бажання державних форм розвинене.

Бажання жити державним життям проявляється в намаганні зберегти свою державу, в почутті своєї державної відрубності, в ставленні до чужинців. Свідомість відрубності проявляється зокрема при зустрічі з противником, на що історія княжої доби дає багато прикладів; зокрема є чимало свідчень того, що народня свідомість різко засуджувала тих із князів, які заради власної амбіції розбивали єдність земель і єдналися з ворогами (це засудження помітне навіть в іменах князів — Гориславич).

Національна свідомість (чи брак її) особливо різко виявляється в бездержавному стані. Інстинкт власного групового життя виразно проявився в цій формі після Люблинської унії, яка на століття вирішила долю українців. Тоді у ставленні до ворога виявилася співпраця станів, спершу очолюваних аристократією (К. Острозький, В. Загоровський), а згодом дрібною шляхтою і міщанством. Не маючи змоги добитися відновлення державності, українці прагнули створення власної форми життя в чужій державі («держава в державі»). Цієї тенденції не послабило винародовлення аристократії. Вона виявилася в діяльності братств, які передусім розвинули незалежне шкільництво й судівництво. Бувши в основі міщанською організацією, братства не ставали замкненими, але об'єднували в своїх лавах і духівництво, і шляхту, що підкреслювало національну солідарність перед ворожим наступом. Поруч цієї тенденції братств змагання до організації власного життя виявилось у дбанні за незалежну церковну ієрархію. Нарешті, як завершення тенденції постала й самостійна військова організація — козацтво з власним устроєм.

Повстання Хмельницького, будучи логічним завершенням зображеного тут стану, одночасно поглибило тенденцію до життя у власній спільноті, надаючи їй чіткості. Програма Немирича чи Виговського після смерті Хмельницького — це вияв тієї ж тенденції. Нарешті ця тенденція весь час пробивається в боротьбі автономістів з

московським пануванням. Коли доходило до послідовного обмеження прав і прерогатив державної суверенності, тоді тривала вперта боротьба за державу в державі з усіма атрибутами. Безуспішність боротьби породжує шукання нових форм. Зокрема зруйнування Січі веде до переселення козаків до Туреччини, в гирло Дунаю, де вони могли створити власну організацію. Змагання українців до життя у власній спільноті змушували Росію до поступок за кризових для неї ситуацій: так було під час походу Наполеона, коли з козаків утворено кілька полків. Після поступків царського режиму в напрямі військової організації українців — інстинкт творення своєї спільноти проявляється виключно на базі змагання до власних громадських і культурницьких організацій, яке вже 1897 р. завершилося об'єднанням всіх українських громад (з двадцяти різних міст).

Подібні тенденції до організації власного життя проявилися також в австрійській займанщині, коли в момент злагіднення режиму після революції 1848 р. дійшли до постанови Головної Руської Ради, яка поділялася на відділи для окремих справ (шкільництво, фінанси, селянські справи). Завершенням змагання до держави в державі мав бути поділ Галичини на українську і польську. Наскільки це домагання було популярне (і як таке може правити за доказ загальності прямування), свідчить те, що під петицією в цій справі зібрано 200 000 підписів. Головна Рада змагала теж до організації військових одиниць (національної гвардії, гірських стрільців). Ця тенденція проявляється, не зважаючи на брак успіху, в боротьбі за повну автономію, в змаганні поширити організованість суспільності на всі ділянки життя. Тут слід зокрема підкреслити спробу розбудувати власну культуру, завершену постановам (при видатній допомозі українського громадянства з російської займанщини) НТШ з функціями академії наук і боротьбою за високі школи, а далі постанови парамілітарних організацій — Січей, організацію кооператив тощо.

Прямування до організації власної спільноти помітне передусім у Визвольних Змаганнях, при чому треба взяти до уваги початковий брак ясної державницької ідеї. Інстинкт життя в спільноті незабаром виявився сильнішим, ніж холодна калькуляція здійснення ідеї за даних умов.

Інстинкт з непослабною силою проявляється й після невдачі, не зважаючи на те, що режими нових окупацій всіма засобами намагаються придушити цей інстинкт. Під большевицькою займанщиною проявляється намагання здобути вплив на державний апарат, шляхом проникання до нього. Під Польщею виявляється намагання створити державу в державі з власним політичним життям, з підпільною військовою організацією (УВО), з маскованими парамілітарними організаціями (Соколи, Лути), шкільництво (Рідна школа), включно з високими-таємними школами, організаціями молоді, народньою освітою («Просвіта»), власним господарсько-торговельним життям із своїми диспозиційними центрами («РСУК»)

тощо. При такій поставі спільноти навіть церква на базі універсальності змагала до збереження свого національного обличчя. Аналогічні явища можна відмітити і пізніше, аж по сучасні дні. Так, напр., за німецької окупації з одного боку викристалізовується Український Центральний Комітет з тенденцією охопити впливами ціле життя і з намаганням організувати навіть українське військо; з другого боку, як німці вели щораз більше імперіялістичну і екстермінаційну політику, намагаючись здавити всі самостійницькі прояви життя, »державна в державі« твориться у підпільних формах. Це намагання настільки сильне, що веде до створення власного уряду (УГВР) і власної армії (УПА). На еміграції бачимо подібне явище. Так, напр., еміграція в Німеччині була зорганізована на засаді державної всеобіймаючості. Центральне Представництво Української Еміграції об'єднувало в собі всі ділянки життя. При послідовному розпорошуванні еміграції іде до творення спільних організацій для українців, що живуть у різних державах і на різних континентах. На такій загальноукраїнській, понадтериторіальній базі організовані наші наукові (НТШ, УВАН), студентські (ЦЕСУС), молодечі (Пласт, СУМ) і інші організації. При такій настанові зрозуміло, що в нашій суспільності помітна тенденція створити державний центр на еміграції.

Конечність вислову. Останнім, гідним уваги, соціальним інстинктом є конечність вислову; в цьому зіставленні йдеться не про первісний інстинкт, як конечність нав'язати основні соціальні стосунки за допомогою різних видів вислову (міміка, жестикуляція, голос, мова), а про вищі його форми. Інстинкт виявлення назовні свого внутрішнього стану проявляється на вищому ступені розвитку в бажанні утримати свої вислови. Сокупність таких об'єктивізованих від людей висловів становить *культуру з її численними ділянками*.

Наскільки український народ проявив тенденцію до творення власної культури, про це свідчать великі довідкові праці з ділянки української культури, напр., окремі розділи Енциклопедії Українознавства, що з'явилися на еміграції. Слід тільки додатково вказати на загальність інстинкту; він виявляється в естетизмі українського простолюддя; цей естетизм має своє відбиття в побуті й фолклорі (зокрема народня пісня, українська вишивка, писанки, як вислів внутрішнього стану). Наскільки глибоко вкорінений і питомений естетизм для українського простолюддя, про це може свідчити порівняння нашого фолклору з фолклором інших народів. Паралельно до творчості, переважно селянської верстви, можна відзначити думи, як аналогічний вияв козацтва.

А втім не менше характеристичне є прямування українських суверенів до об'єктивізованого вислову, і то в час, коли серед сучасних володарів траплялися анальфабети (Ярослав Мудрий, як фундатор бібліотеки, Святослав Ярославич відомий із збірників, Володимир Мономах, як автор спогадів, Володимир Василькович, що мав славу філософа. В пізнішу добу Мазепа складав вірші).

Жінки в житті Мазепи

Слушно каже проф. Б. Крупницький, що всі біографії гетьмана Івана Мазепи є дуже неповні і беруть під увагу лиш його зовнішнє життя.

Правда, відсутність, систематично на протязі довгого часу нищєного, документального матеріялу ускладнює досліди і оточує постать Мазепи хмарою таємничости. Тому то жінки, що пройшли через його життя, оточені таємницею і належать більш до легендарних оповідань, ніж до історичних описів.

Пробували деякі історики витягнути ці жіночі постаті з темряви легенди, ризикуючи, що вони вийдуть розвінчані з авреоль гарячого кохання, романтичності, драматичності й героїзму.

Звичайно мало це їм вдалося і в навалі тих побіжних зображень всі ці жінки втрачали свою рельєфність, а життєпис Мазепи не здобув її теж.

Така вже доля Мазепи, що всі його думки, почування, наміри і багато з того, що він зробив мають залишитися таємницею і кожна людина, що до нього зближалася і з ним було зв'язана, була наперед засуджена на зникнення в хмарах таємниці.

І з тих уривчастих даних, з дрібних відокремлених звісток виростає, помімо всього, велика таємнича легенда Мазепи не лише гетьмана, українського володаря, державного мужа і національного героя, не лише культурного діяча, мецената, протектора освіти і мистецтва, а поета «bacznego spostrzegacza i znawcy serc ludzkich, rozkwawionych dokola» (як каже А. Чермінський: «Україна w rozczji Slowackiego»), людини, про яку А. Пушкін («Полтава») казати-ме:

»Какъ онъ умеетъ самовластно
Сердца привлечь и разгадать,
Умами править безопасно
Чужіе тайни разкрывать».

Уманець у своєму, по-російськи написаному, досі, на жаль, не перекладеному життєписі Мазепи каже (ст. 45): «Щось демонічно-го є в здібності Мазепи заворожити й переконати. Він виявляє цю здібність на початку своєї життєвої кар'єри і не втрачає її до глибокої старости: в любовних і політичних справах, в умінні об'єднати біля себе українську старшину та в стосунках з Петром І-шим і його вельможами. Чарові його піддаються московський боярин, вище українське духовництво, запорозький кошовий, польська красуня, польські магнати, отці єзуїти, французький дипломат, шведський король і лютий цар, українська Маргарета, батури́нські патріоти, обережний Самойлович, старі та молоді». І цей список можна б продовжити, включивши ще королеву польську, московську царівну, турецького пашу та інших.

Коли його перший і випадковий біограф, польський мемуарист Пасек, типовий польський дрібний шляхетка, зі своєю дрібноміщанською вдачею і злобною психікою написав кілька рядків про Мазепу, то напевно не гадав, що його романтичне оповідання про дикого коня і страшну помсту, як наслідок легендарного кохання, принесе нашому героєві більше слави, ніж ціле його славне життя.

Воно було спопуляризоване в Європі французьким письменником XVIII-го віку Вольтером, який, як слушно зауважує Д. Дорошенко, «довідався про пригоду не з мемуарів Паска», та так захопило поетів, драматургів, повістярів, малярів і музик, що вони витягли з нього безліч сюжетів для самих різноманітних творів.

І, як сказав Віктор Гюго, прив'язаний до дикого коня, безвольний, засуджений на розбиття в далекому, незнайомому просторі Мазепа: » ... il court, il vole, il tombe, et se releve roi!«

Дійсно Мазепа в житті став володарем української держави, був може самотнім з українських гетьманів, що зумів у дуже тяжких обставинах сполучити з дійсністю всю зовнішність суверенності, а, крім того, завдяки цій, здається вигаданій, молодечій, любовній пригоді завоював собі славу, став королем романтичної уяви!

Але таємничою постаттю, хоч надзвичайно характеристичною, як учасниця Мазепиної легенди являється вже перша жінка в його житті.

Мати

Дружиною Адама-Степана Мазепа Колоденського, козацького білоцерківського отамана, підчашника чернігівського, була українська шляхтянка Марина Мокієвська. (Не відомо, чому проф. Б. Крупницький у своїй німецькій книжці про Мазепу називає її »Мокрієвською«. Це є дві, цілком різні шляхетські родини).

Мокієвські в XVII-м і XVIII-м вв. численно появляються на Волині, в Київщині, в козацькому війську, де близький родич гетьмана, його вірний співробітник Константин був київським полковником. Це все, що знаємо про них.

Не знаємо імен батька Марини з Мокієвських Мазепиної, не знаємо, хто була її мати, де вона сама родилася, чи мала рідню, де познайомилася зі своїм чоловіком і де жила після одруження.

Треба гадати, що хоч мала вона якісь маєтки у володимирському повіті на Волині, мусіла бути зв'язана більше з Білою Церквою, де були теж численні Мокієвські і біля якої в родинних Мазепах народився майбутній гетьман.

Як дозволяє догадуватися невелика кількість документів і як можемо судити з її підпису, була це жінка вихована й освічена. Письмо її показує, що не боялася пера і що мала звичку писати і по-польськи і по-тодішньому »малоросійському«. Графологічні дані показують вироблений і міцний характер, інтелігентну вдачу.

Росіяни нищили все, що торкалося особи, родини, оточення, діяльності чи пам'яті Мазепа, а наші історики дуже мало присвятили уваги родам, родинним зв'язкам і стосункам наших великих людей, як це робилося і робиться в культурних країнах. При цьому видають нераз безпідставні (хоч би за браком документів) аподиктичні присуди. Так, напр., М. Грушевський, а за ним і Віднов кажуть, що той Степан Мазепа, білоцерківський отаман, що в

1654 році підписав у Переяславі присягу на вірність цареві, ні в якому разі не міг бути чоловіком Марини Мокієвської і батьком гетьмана. Чому? А тому, що батько гетьмана в 1658 р. був сторонником Виговського, себто «полонофілом» і правдоподібно не захотів би прилучитися до акту присяги «цареві восточному, православному».

Однаке це ніякий аргумент! Присягали на дотримання даних цареві обіцянок не лише сам майбутній гетьман Виговський, але такі відомі «полонофіли», як Зарудний-Богданович, як Тетеря-Моржковський, Боженець-Лісницький та інші, пізніші сторонники чи вороги Виговського.

Заплутує ще й те, що той Степан Мазепа називався Михайловичем тоді, коли дід гетьмана був Микола. До речі, не відомо на підставі яких даних автор різних писань І. Борщак каже, що батьком гетьмана був Василь Мазепа. Тим часом усьому тому не варт надавати особливого значення. Україна не знала ніколи вживання московського «отчества» в щоденнім житті і документах легітимацийного значення. Коли таке «патронімікум» появляється в українських юридичних актах то лише для відрізнєння кількох людей того самого імені в одній родині, або для відрізнєння різних галузів того самого роду. Те постійне тріпання імені, і ще імені батька, в щоденному обігові, в кожному паперчикові і при кожному підписі прийшло до нас значно пізніше, як суто московська, українцям чужа звичка, тому в 1654 р. в Переяславі якийсь писар міг помилитися, або, пишучи Михайлович, мав на думці Мазеп Михайловичів, по імені предка, що від трьох польських королів дістав вічне надання своїх Мазепинців.

Як батько гетьмана мав два імена Степан-Адам, так і сам гетьман був, здається, Іваном-Адамом, що, розуміється, дуже ускладняло б російське «отчество». Тому москалі називали його «Степановичем». Однаке не думаю, що хтонебудь міг би знайти його власноручний підпис з «отчеством», тому і той переяславський аргумент є мало переконливим.

Як згадано вище, в роках поміж 1637 та 1645 мати гетьмана мусіла перебувати на Володимирщині, в Моковичах, бо про цю маєтність згадує жінка її внука Войнаровського, а про різні процеси Мазеп згадують судові акта городські у Володимирі.

Рівнож була вона активною сестрою Луцького Православного Братства, правдоподібно не лише після 1663 року (себто повдовівши), але й перед тим.

Мала напевно двоє дітей: пізнішого гетьмана і Олександру. В. Липинський гадає, що в гетьмана був брат Адам, а дехто згадує і про другу доньку Іванну, але це все лише безпідставні гіпотези, або помилки.

Все, що залишилося нам з документів про Марину Мазепину відноситься до того часу, коли, повдовівши, вона «прийняла янгольський образ», стала черницею і дуже швидко ігуменею київсько-печерського і глуховського «паненських» монастирів, про які відомий арибський подорожник Петро Алепський каже, що піклувалися ними панські родини найвищої сфери, а ігуменю могла бути тільки «родичка короля» (?! польського).

Документи ці, — це переважно листи офіційного порядку в справах монастирських і про особисте життя ігумені Марії-Магдалини не подають жодних відомостей. Вони говорять, напр., про її дві подорожі до Москви в справах своїх монастирів до патріярха московського. Подорожі ці були успішні: в Москві приймають її царі Іван V. і Петро I. та регентка, царівна Софія, патріярх видає їй бажані грамоти, в яких покликується на надання і опіку над церквою її сина гетьмана.

Мабуть мала вона багато того чару, яким славився її син і також користувалася залізним здоров'ям, бо обидві подорожі до Москви в 1688 і 1692 рр., які, як каже проф. Біднов, »треба пояснювати бажанням зміцнити становище гетьмана Івана Мазепи«, були дуже успішні, а відбувалися в тодішній нелегкій комунікації в січневі морози і в липневу спеку особою, що мала вже понад сімдесят років.

В. Біднов, автор найліпшої, якщо не одинокі, розвідки про матір Мазепи, яка мабуть мала великий вплив на сина, каже (ст. 57): »Думати про участь Мазепиної матері в політичних справах дає підставу сам гетьман. У розмові з генеральним писарем Пилипом Орликом, десь у 1707 р., Мазепа заявляє, що одну, досить делікатного характеру, справу можна зробити за допомогою матері«. Мало це бути посередництво з правобережними родичами і за їх допомогою з польськими політичними колами, зв'язаними з Станиславом I-шим польським і Карлом XII-тим шведським.

Зв'язана своїм попереднім життям з Волинню, споріднена чи заприязнена з низкою тамошніх панських родин могла ігуменія Марія-Магдалина легко через когось з Гулевичів, Святополків-Завадських, Загоровських, Заленських, Войнаровських нав'язати стосунки з королем Станиславом Лещинським. Можна теж гадати, що не без її впливу гетьман прийняв своє рішення пірвати з Росією, помимо свого гетьманування і двадцятилітнього перебування »під царською високою рукою«. Ані його матері, ані йому не закрутилася голова від майже суверенного панування і батуринська пишність не дала забути любови до волі і Батьківщини.

Д. Бантиш-Каменський, М. Костомаров і В. Біднов гадають, що ігуменія Марія-Магдалина Мазепина померла в листопаді 1707 р. в Києві. Правдоподібно при її смерті був гетьман та внука, черниця Марта (Маріянна Вітославська). Поховано покійну в самому монастирі, але вже років через п'ять після її смерти монастир був скасований, а в його будинках, поширених і розбудованих, розміщено російські військові відділи, щоб нагадувати про »царську високу руку«. Далі побудовано там величезний військовий арсенал. Навіть коли б було натраплено на місце останнього спочинку ігумені, ніхто б не посмів оголосити це.

На портреті, який зустрічаємо в різних виданнях і який, востаннє, наводить В. Біднов, Марина (Марія-Магдалина) з Мокієвських Мазепина не виглядає гарною; лице її суворе, очі мають гострий погляд. Навіть, коли рахуватися з понищенням кліщі і поганими репродукціями — то це приблизно те, що приписували гетьманові мемуаристи, що його бачили і знали.

Сестра

Крім сина Івана, мала Марина Мазепина доньку Олександру, що другу з черги жінку в житті Мазепи.

Як і про матір, так і про сестру гетьмана маємо обмаль відомостей. Усі вони теж якогось зовнішнього, а до цього ще й не зовсім певного змісту, крім одної: прохання Мазепи 1692 р. до царя дозволити його сестрі переїхати із Західної України на Лівобережжя жити, бо «вони себе гаряче люблять» і вона є його одинокою родичкою.

Вона дійсно переїздить і залишається при братові і матері до своєї смерті. Дружба з братом, три рази поновлювані шлюби і, врешті, рішуче зірвання з Волинню та обставини, в яких це відбулося, дозволяють думати, що Олександра Мазепівна мусіла бути, як і інші члени родини, жінкою з темпераментом, характером і виразними поглядами.

Була вона правдоподібно молодшою від брата і всю свою молодість провела на Волині, у володимирському повіті або в Луцьку.

Перший її чоловік Павло з Обідова Сулима-Обідовський, про якого не знаємо нічого, був, на нашу думку, людиною дуже близькою до родини Мазеп, може їхнім волинським сусідом? Одружилися вони біля 1675 р., коли майбутній гетьман був при Дорошенкові, в Чигирині, а мати його напевно перебувала на Волині. З подружжя цього народився син Іван, улюблений набіж гетьмана, який загинув у поході проти Шведів у Пскові.

Другим чоловіком Олександри був Іван Нечуя-Вітославський, про якого так само нічого не знаємо, хіба те, що і він належав до тої волинської шляхти, що й Обідовський. І від цього подружжя залишилася одна дитина — донька Маріянна — черниця Марта, заарештована москалями в київському дівочому монастирі, вивезена до Москви і там, правдоподібно, закатована.

Третім шлюбом стала Олександра жінкою Івана-Андрія з Войнарови — Войнаровського (Стремя-Столобот), значного волинського шляхтича, ловчого овруцького, підстарости і городського судді володимирського, судді земського київського, маршалка київського соймику і посла до сойму в 1676 і 1693 рр., вже вдівця з дітьми.

Помимо всіх цих урядів і становищ чоловіка, які свідчать про його видатну роль в київським і волинським воєвідствах, життя Олександри оточує правдива волинська таємничість. На Волині, поміж великими ріками, як Случ, Горинь, Стир та Прип'ять, у лісах, що тягнуться без перерви сотні кілометрів збереглося більше старовинних легенд і переказів, навіть вірувань, як у якій іншій частині України. Коли нема тут розгонищої романтики степу, або подільської воєнності, в ярах і убогах, якби природою створених bastionax і траншеях, то на Волині зберігається романтика лісовиків і русалок, різних пісень і різних напівпоганських вірувань, що зливаються і гармонізуються з християнською побожністю, під материнським омофором Почаївської та Дубенської Богородиці.

В XVII-ім віці Волині стала якби якимсь резерватом, окремим табором, старої, української шляхти. Тут скупчилася наслідком російського загарбання Сіверщини, наслідком татарських наїздів, а, врешті, наслідком лихоліття і війн Хмельницького — велика

кількість осілих колись на Лівобережжі, на степовій Україні старовинних князівських, панських і шляхетських родин, що втратили в різних завірюхах все, що посідали, осідали якраз на клептикові волинської землі з малою хатинкою, зберігаючи старовинні поняття, вірування, засади. Тут витворився якийсь специфічний український Faubourg Saint Germain, в якому можна було натрапити на цілі села князів Вороніцьких, Любецьких, Острожецьких, цілі околиці Виговських, Прушинських, Малинських та інших. У цьому волинському середовищі Мазепи були у себе дома і доказом цього є всі три подружжя гетьманової сестри, особливо останнє з таким волинським паном »bene natum et possessionatum«.

Що заставило її кинути це все і якби втекти до матері і брата? Це знову нова таємниця! Хоч третє подружжя Олександри не здається особливо щасливим, однак Войнаровські були втягнені в трагіку Мазеп. Помимо розходження з жінкою Іван-Андрій Войнаровський ніколи не перервав стосунків з тещею і швагром, а в польським товаристві зберігає близькі зв'язки якраз із давніми приятелями гетьмана.

Вже в 1697 р. ославлений Іван Іскра, відомий з участі в доносах Кочубея, нищить на чолі якоїсь ватаги масток Войнаровського на Київщині. Сталося це у зв'язку з нерозбірливою акцією Семена Палія, а Іскра (Іскрицький) був у тому часі теж полковником на Правобережжі у відновленій за Собеського козащині.

Утерлося переконання, що, як каже Д. Дорошенко («Мазепа в історичній літературі і житті» — Наук. Інст., В-ва, 1938., I., ст. 15) Войнаровські розійшлися через те, що чоловік силував Олександру перейти на католицьку віру. Знаємо, що вона покинула чоловіка в 1692 р.; мешкала у брата в Батурині, а потім у Києві, в монастирі, при матері. Приїхали з нею дві доньки її чоловіка з попереднього подружжя, які так були прив'язані до мачухи, що не хотіли розлучатися з нею і видно признавали рацію їй, а не рідному батькові у виникненому конфлікті.

В 1695 р., дощем сипляться на Мазепу листи давніх приятелів і знайомих у Польщі, які інтервнують перед гетьманом в обороні Войнаровського і просять відіслати Олександру до чоловіка.

Пише Казимир Сапіга, воевода віленський, гетьман великий литовський, пише Йосиф Слушко, каштелян віленський і гетьман польний литовський, пише приятель Станислав Яблоновський, каштелян краківський, гетьман великий коронний, пише Щасний Потоцький, воевода краківський, гетьман польний коронний, пише Іван Корсак, врешті пише вірний приятель, товариш із закордонної подорожі і молодечих років, проведених у Варшаві Мартин Казимир Контський, воевода київський, генерал артилерії коронної, відкликаючись до гетьманової справедливості, до його засад і поваги. Сам Войнаровський настоює перед гетьманом, щоб відіслав йому жінку, щоб примусив її вернутися з огляду на дітей. Яких?, коли вона не лише свого сина, Станислава-Андрія, але й доньки чоловіка мали при собі!

Весь цей шум біля справи приватного життя панства Войнаровських, усі ці інтервенції найперших senatorів Річпосполитої, при цьому особистих, довголітніх друзів гетьмана, всі ці заступництва за Войнаровського насовують думку, що причина була

якась інша, ніж собі уявляли російські й українські історики. Як одні, так і другі чи то для обвинувачення Мазеп в їх «таємному католицтві», в їх «полонофілстві», чи пак навіть «польськості», чи для захисту їх від цих обвинувачень поминули цілу низку даних і обставин, які захитують їх переконання. Щось іншого мусіло бути причиною цього всього!

Якраз у цьому часі на Правобережжі поміж православними і греко-католиками було велике зближення, може в наслідок ближчого стику з Москвою шукалося рятунку в порозумінні? Крім цього Войнаровський, коли женився з Олександрою то добре мусів її перед тим знати. Не була це якась невідома дівчина, а донька ігумені київського монастиря, відомої в луцькім братстві і в тому шляхетському середовищі, що скупчувалося біля братства, при цьому вже подвійна вдова, принаймні сороклітня. Потім живуть вони кілька років у згоді, мають сина, мачуха здобуває собі любов дітей свого чоловіка і раптом виникає якась справа, що роз'єднує їх так, що Олександра виїздить до брата, який не тільки приймає її, дає їй захист, але всі інтервенції і листи збуває чемними відповідями світського конвенансу.

Про причини релігійного характеру не згадує ніхто, а коли Войнаровський був таким фанатиком католиком, то, або не женився б з добре йому відомою православною, або не випустив би своїх доньок з нею, або, врешті, не благав би, щоб жінка повернулася до нього.

Не була це теж справа політична, бо гетьман зберігає з Войнаровським стосунки і після смерті сестри, а Станислав-Андрій Войнаровський навіть на еміграції згадує, що родився на Волині в межах польської держави і має там маєтки і по батькові і по матері.

Отже, треба гадати, що в житті Войнаровських трапилось щось такого, що зробило неможливим їх перебування під одним дахом до такої міри, що всі діти пристали до Олександри, а вина мусіла бути по боці її чоловіка.

Все те овіяне таємницею, якої не насвітлюють листи писані до гетьмана виразно на прохання Войнаровського, але видно ці посередництва не досягають височини батуринської етикетальної мовчазности. Врешті, все никне в монастирській тиші і надалі залишається таємницею.

Дружина

І в цьому випадку все заплутано в якесь павутиння неясности, неусталених прізвищ, непевного походження, неосвітленого споріднення і якогось таємничого мовчання. Коли ж це все є лише наслідком пониження документів, паперових доказів чи записів, то історик із жалем хапається за голову і зневірюється взагалі у своєму знанні нашого минулого і в можливості відтворення цієї, як-не-як, а світлої епохи. Особливо підкреслюють цю чорну пустку такі факти, як збереження сотень і тисяч документів судових, церковних і мемуаристичних записок, які дають можливість встановити родоводи, вияснити споріднення і часто відбудувати життєпис значно менше значних і цікавих родин та людей.

Ім'я гетьманши Мазепиної не відоме, невідомою є дата її народження, а померла десь у 1702 році.

Женився Іван Мазепа після 1669 р., коли пристав до Петра Дорошенка і належав до того оточення «останнього козака», яке від-

значалося лицарськими подвигами і дуже невдалою політикою. Переходячи ступнево з начальника гетьманської охорони на пост генерального писаря, пробув Мазепа п'ять років у Чигирині, правдоподібно рятуючи як міг і умів Україну від неминучої «руїни». В цьому часі полковником білоцерківським (1653), потім корсунським (1656), врешті генеральним суддею (1670) був старий хмельничанин Симон Половець, з донькою якого жениться майбутній гетьман.

Половці, це не якісь невідомі степовики, це стара київська шляхта, сусіди Мазеп, а про те нічого, крім кількаразової згадки про Симона в різних актах, про родину гетьманши не знаємо. Згадується про її спорідненість з Горленками, з Немиричами, але без жодних подробиць.

А тим часом не можна не звернути уваги, що в XV-тім і XVI-тім століттях існувала на Київщині могутня родина князів Половців-Сквирських, яка виводила себе від половецьких ханів, власне від Тугора Хана, тестя київського князя Святополка. Розлогі посілости цієї родини, серед яких Сквир, Рожинів, Триліси були постійними резиденціями, скупчилися в середині XVI-го віку в руках князя Якова Тугорхана-Половця на Сквирі Рожиновського і його сестри, князівни Оксани. Після князя Якова залишилися два сини, Дам'ян і Тимофій, та донька Авдотія, одружена з Йосипом Немиричем. Збереглися численні процесуальні акти розподілу, радше розшарпання величезного князівства Сквирського, на яке претендували різні дальші й ближчі родичі. Врешті оголошено було родину Половців за вигаслу, більша частина земель перейшла до Немиричів, декому кинено якусь частинку і таким чином у закінченні судової розправи 22 червня 1568 р., Триліси, поблизу Білої Церкви, дісталися Мазепам. Сто років пізніше посідачами цих трилісів являються Адам (Степан) Мазепа, батько і Іван (Адам) — син його, іменованій, після смерті батька, підчашником чернігівським 3-го жовтня 1665 р.

Але родина князів Половців-Рожиновських здається не була зовсім вигасла, бо вже в 1579 р., себто в десять років після закінчення процесу за Сквирщину і признання її Немиричам, появляються Симон Половець з Сквирі Рожиновський та особливо син його Юрій, які відновлюють процес і добиваються спадщини для себе. Здається не цуралися й козацької допомоги в організованих наїздах. Польські історики Йосиф Волф і Олександр Яблонський вважають його за самозванця, «остерського боярина», покликаючи на те, що король Жигмонт Август і Луцький трибунал визнали рід князів Половців за вигаслий, частину дібр признали Немиричам, а решту зайняли як королівські староства. Однак Юрій Половець не перестав двадцять років боротися за свої права. Підтримувала його частина київської шляхти, між якою також і київський земський суддя Іван Аксак, і він в остаточній стадії набуває права Половців і тоді їх йому затверджують.

У яким родиннім відношенні знаходиться Симон Половець до князів Сквирських і Рожиновських не знаємо, але можна припустити, що були родичами. Підтверджувало б це теж подружжя з Мазепою, власником Половецьких Трилісів.

Була вона вже вдовою і мала сина. Чоловіком її мав бути «козацький полковник польської служби», якого називають то бра-

цлавським, то корсунським. Щось тут теж дуже непевного! Коли якийсь полк називають по якомусь містові, то це лише може бути полк війська запорозького. Коли б це був, як кажуть, »полковник польської служби«, то було б легко знайти, де і в якій частині війська. З другого боку і прізвище його не усталене досі. Одні називають його Самійлом Фридриковичем-Козьмою (так будуть називати себе мнимі нащадки його сина Христофора), другі — Самійлом-Фридриковським-Корничем. В першому випадку це якесь невідоме німецьке »отчество« чи прізвище, в другому — це відома старовинна українська родина, яку називали за хоробрість Бісами і якої гербовий клич був »Благослови Господи!«.

Здається більше природним, що донька полковника Половця стала спочатку жінкою Фридриковського-Корнича, а потім Мазепи, залишалася б у своєму середовищі. Тим часом у чернігівських шляхетських інституціях — Фридриковичі доказують своє шляхетство і кажуть, що походять від Христофора, пасерба гетьмана Мазепи.

Як це пояснити не знаємо, але можемо згадати лише інші випадки подібних змін географічного прикметника на »патріонімікум«.

Чи мав гетьман діти з свого подружжя? Властиво не знати. Є якась легенда про Мазепу, похованого у зброї, на коні, в могилі »з двома синами«, але це здається твір якогось непевного походження. Тим часом російський письменник князь Долгоруков (Русская Родославн., книга, т. I., ст. 150) каже, що у Мазепи була донька, перший раз замужня за Голубом, другий — за Дмитром Горленком, полковником прилуцьким, хоч про це не збереглося ніде інде відомостей. Лазаревський натомість каже, що відомість про споріднення Мазеп з Горленками подав інший російський генеалогіст, князь Лобанов Ростовський, але що це неправдоподібне. Аргументація А. Лазаревського не викликає найменшого довір'я, а коли щось торкається великого гетьмана, то пише він з якоюсь особливою злобою чи то нападаючи на Уманця, чи негуючи самі найімовірніші речі.

Нічого не було б дивного, коли б дійсно у Мазепи була донька, щоб вона вийшла за його фаворита, близького співробітника і людину з того ж старшинсько-шляхетського товариства. Споріднення з Голубами — теж українською князівською родиною — має також привабливу правдоподібність. Одначе все це непевне, а жінка гетьмана, помимо, що прожили вони з собою майже тридцять років, помимо, що в житті блискучого батуринського двора мусіла вона відграти першорядну роль, залишається цілковито невідомою.

»Прекрасна Олена«

Оповідання про любовну пригоду Мазепи з жінкою якогось шляхтича, що піймавши його прив'язав до дикого коня і пустив у степ, було правдоподібно вигадано, на підставі якихось чуток, Яном Христомом Паском. Хто про нього міг розказати Вольтерові невідомо, хоч знаємо, що мав він різні польські знайомства, наприклад, із Станиславом Понятовським, батьком останнього польського короля Станислава Августа.

Означає це, одначе, що ця фантастична легенда була широко відомою негайно після смерті гетьмана у XVIII-тім віці.

Ніякого документального підтвердження цієї легенди не маємо і тому то Словацький у своїй драмі «Мазепа» відкидає Мазепу з конем, а виводить лише замурування Мазепи живим. У мемуарах Паска, оповідання про помсту ображеного шляхтича наступає негайно після опису сварки поміж автором і Мазепою, який дізнався про бунт у війську (1661) і участь у ньому Паска, сказав королеві Янові Казимирові, за що Паска арештовано і він у королівським палацу зневажив Мазепу (1662). Мемуарист додає злотно, що це і була причина, для якої Мазепа покинув Варшаву і королівський двір. Уже це, як знаємо точно, є неправдою, бо Мазепа залишається при королі до 1663 р., разом з ним іде в Україну до Білої Церкви і лише там залишається при батькові, отримавши надзвичайно хвалебну королівську атестацію, а через два роки, вже після смерті батька, титул підчашника чернігівського (1665). Далі мемуарист не каже виразно, де ця любовна інтрига мала місце і подає не зовсім певне прізвисько другого героя драматичної помсти.

В особистій вдачі Мазепи, в цілому його житті, проявляється така середньовічна лицарськість, що важко гадати, щоб і в цьому випадку вона не виявлялася. Ю. Словацький, хоч і каже, для прикраси драми, що *»serce jego otwarte jak przejezdna brama, jedna wjezdza, a druga wyjezdza za wrota«* та що *»raz kochanek wlosami kazal wypchac siodlo«*, але виводить його лицарським, шляхетним, двічі віддаючи себе в жертву, щоб не компромітувати ані короля, ані жінки.

Пасек каже, що ця знаменита подія трапилась десь на Волині, а другий мемуарист Еразм Отвіновський каже, що на землі белзькій, себто ще даліше від рідних його околиць.

Ображений називався буцім то Фальбовський, а у Ю. Словацького став лише воеводою. Дійсно на Волині була родина Фалібовських, Хвалібовських чи Хвалібоговських з Вромбчина, з якої Станислав був послом у сойм 1674 р. і електором короля Собеського. Якраз його і називають Станиславом, а дехто з пізніших дослідників каже, що це героїня цієї пригоди називалася Станиславою. Але з її іменем теж не прийшли до згоди: у лорда Байрона вона є Тересою, у Словацького — Амелією, а Густав Гаяр у своїй дуже невдалій повісті назвав її Батильдою.

Одначе різні дослідники старалися далі висвітлити цю пригоду палкого і тяжкопокараного за свою пристрасть українського панича. Так, напр., Леонід Ходзько у своїй французькій «Історії Польщі» каже, що це трапилось Мазепі з жінкою Михайла Контського, воеводи київського, генерала артилерії і справу ще гірше заплутує. Безумовно тут якась несамоविта помилка, при якій треба згадати знову шляхетність Мазепи, яку підкреслив Словацький і про яку А. Чермінський каже: *»kladzie na drgajacej duszy, ciepla, przyjacielska repke«*, щоби не псувати життя закоханих жінці, щоб не кривавити серцець і лише, коли хотять йому все перебити: *»potrafi sie zdobyc na wolny ukraiński gest i stworzy sobie szablę drogę — wrota kozaczę«*.

Ні одного Михайла Контського — воеводи і генерала артилерії не було, а Мартин-Казимир Контський, який дійсно був воеводою і генералом артилерії — це товариш Мазепи з молодечих років і

вірний приятель. Вони разом їздили по Європі, разом студіювали артилерійське діло, разом учились у Страсбурзі і ціле життя, аж до пізньої старости, коли один був уже гетьманом, а другий першим польським сенатором (каштеляном краківським) зберігали найтісніші стосунки.

Ніяк не можна собі уявити, щоб лицарський Мазепа наставляв »роги« такому близькому приятелеві. Крім цього жінкою Контського була Уршуля з графів Денгофів, відома зі своєї краси, зі свого суворого життя і згідного, взірцевого подружжя. Мазепа напевно її знав особисто, але не міг втягати її в якусь нелояльну до старого друга історію.

Д. Дорошенко вважає, що все це оповідання — це »відгук дійсного нелегандарного романсу з іншою дамою«, про що пише проф. І. Каманин («Мазепа и его прекрасная Елена», Київская Старина, 1886, XI., 522).

В київському архіві знайшов він документ з 1669 р. судового і роздогового процесу поміж Іваном Корчаком-Загоровським і його жінкою Оленою Доленга-Ковалевською, в якій є зізнання якоїсь Щепановської, що Мазепа, сусід Загоровських і коханок »прекрасної Олени«, намірявся вбити її чоловіка в селі Реушках, здається володимирського староства. Про Олену Загоровську сказано там, що вона була коханкою князя Дмитра Вишневецького і пана Убиша Кемпського. Помагати у вбивстві мав би Мазепі якийсь князь Сурин Масальський, а інший князь Масальський виступає в процесі, як свідок і приятель Загоровського. Словом, це якась родинна драма, що торкається найвищого волинського товариства і досить замкненого його кола. Старий князь Дмитро Вишневецький це той, за якого стипендію Мазепа учився в Києві і, як дехто каже, у Варшавській єзуїтській колегії. Загоровські це близькі сусіди і бодай чи не родичі Мазеп. Ковалевські це київська шляхта, яка приймала жваву участь у Хмельниччині.

Чому проф. Д. Дорошенко вважає, що цей роман був дійсний то важко сказати, бо по-моєму стільки вартости у свідченні якоїсь Щепановської, що і в оповіданні злогоного і мстивого Паска. Що Мазепа міг бути коханком видно легкої і нерозбірливої жінки — це можливе, але всі оповідання про проектоване вбивство підривають навіть до певної міри цю правдоподібність.

Так, як Мазепа прибув в 1663 р. в Україну і залишився, то це є якраз час початку довголітнього процесу Загоровських, який тягнеться аж до 1669 р., коли були складені ці судові акта, які описав проф. І. Каманин. В актах цих нема, розуміється, і натяку на помсту чоловіка і Мазепа в ньому не виступає та як видно ніхто його не турбує, хоч відомо, що він уже є в Чигирині при гетьманові Дорошенкові, скоро потім генеральним писарем виправляє посольства до Царгороду і під Кам'янцем приймає султана.

Але найліпшою відповіддю з боку Мазепи на наклепи Щепановської і бажання втягнути його в справу Загоровських, було зареєстрування у володимирським городським суді похвального листа королівського і грамоти на чернігівського підчашника у 1669 р.

(Закінчення в наст. числі)

Леонід Полтава

Українки-королівни на престолах Норвегії, Угорщини та Франції

Один із найславетніших українських князів часу київської Руської Держави, Ярослав Мудрий, був одружений із донькою шведського короля, Інгігердою (у Києві її звано Іреною). Одруження його мало більш політичний, ніж інтимний характер: князь Ярослав, разом із дружиною, здобував собі і прихильну руку сильного короля шведів. Подружжя не мало синів. Інгігерда-Ірена народила на світ трьох доньок прегарної вроди і, як виявилось згодом, небуденного розуму: Єлисавету, Ганну і наймолодшу, про яку маємо найменше відомостей — Анастасію.

Взагалі історичних документів про трьох доньок руського могутнього короля залишилося мало, а ще більша біда в тім, що документи того часу нами не досліджені. Наприклад, в Угорщині, де перебувала Анастасія, як дружина короля Андрія — не було до цього часу навіть спроб розшукати відповідних документів (а вони є, чи вірніше — були до війни в Угорському Національному Музеї, відділ X-XI століття).

Не досліджені документи, якщо такі збереглися, і в Норвегії, де перебувала старша донька Ярослава Мудрого — Єлисавета, як дружина короля Геральда Сміливого. Більше із пісень та саг, ніж з документів, нам відомо, що Геральд Сміливий ще змолоду прохав руки Єлисавети. З якихось причин йому було відмовлено; можливо, що Ярослав Мудрий очікував на цікавішого кандидата, ніж норвезький небагатий і невідомий у широкому світі принц-вікінг. Геральд, закоханий у Єлисавету, після відмови подався у мандри із твердим наміром здобути багатство та славу, щоб ними полонити серце обраної. Мандри його були довгі і небезпечні, повні воєнних пригод та битв. Геральд і в найтяжчих походах не забував про красуню, руську княжну, адже заради неї він у походи пішов. Між іншим, у кількох чужоземних літописах та в писаннях арабських купців-мандрівників X і XI-XII віків є згадки про особливу красу жінок Києва того часу. Стародавня скандинавська сага багато оповідає про героїчні походи Геральда Сміливого. З неї довідуємося, що він був не тільки вікінгом, а й поетом; що він складав і співав перед військом пісні. В одній із таких пісень є пристів: Геральд скаржиться на те, що його не любить руська дівчина-красуня, хоча він не боїться для неї і самої смерті.

Вдруге повернувся Геральд Сміливий у могутній Київ у 1045 році, вже як відомий герой і один із найбагатіших людей Норвегії. У 1046 році, норвезький король Геральд Сміливий повернувся в свою країну із дружиною — Єлисаветою Ярославівною. Нічого не знаємо про її долю, не відома навіть дата її смерті.

Безперечно, найцікавішою не лише красою, а й високою освітою та розумом, була середня донька князя Ярослава Мудрого — Анна. Про неї є вже досить велика література, зокрема французька. Із літописних записів та журналів при французькому королівському дворі Капетингів відомо, що король Генріх I Капетинг довідався про молоду руську княжну Ганну ще тоді, коли їй було ледве 10 років. Король, особливо зацікавлений у нав'язанні тісних зв'язків із могутньою і трохи екзотичною Руссю, негайно послав у Київ велике посольство із щедрими дарами. Княжий Київ зустрів французьке посольство надзвичайно бучно, про що є згадки і в Київській літописі. Ярослав Мудрий, видно, сам думав про Францію. Тоді ж було засватано Ганну за Генріха I-го, дарма, що їй було всього 10 чи 11 років. Уже сам цей факт виразно говорить, що обидва володарі були зацікавлені у якнайскорішому зближенні. Заручини відбулися в 1044 році, в Києві. Дванадцятилітня Ганна Ярославівна стала нареченою Генріха I-го Капетинга, короля французького. Однак, заміж вона вийшла аж тоді, коли вже був дозвіл Церкви — на 16 році життя, тобто десь біля 1049 року. За той час Ганна посилено навчалася під керівництвом церковних і світських учителів; вона вміла читати й писати, можливо, що знала також трохи французьку мову ще перед прибуттям у Францію.

У Парижі на який зводилися очі всієї Європи, королівна Анна звернула на себе загальну увагу. Вона — чи не одна із перших французьких королівн, яка брала жваву участь у державних і загальногромадських справах. В Національній Бібліотеці переходять і тепер кілька цінних документів з часу королювання Генріха I. Окремі документи державного значення підписані Анною. На одному із актів, писаних латинською мовою, стоїть підпис кирилицею «Анна регіна», що означає «Анна королівна». Можна бути певним, що розшуки (коли такі будуть можливі) по різних європейських бібліотеках і сховищах старовинних рукописів дадуть нам ще не один цікавий документ про Анну; адже, одруження французького короля із руською князівною було занотоване в Європі того часу, як факт небуденний. Ми ж можемо занотувати, що завдяки злочинній діяльності пізнішої Москви старовинний, ще з XI-го століття, зв'язок Києва із Парижем був перерваний.

У Франції є кілька портретів Анни Ярославни, про що згадує у своїй книжці про Анну — Я. Небелюк. Але ті портрети малодостовірні. На превеликий жаль, не маємо репродукції із фрески — портретної групи у Софіївському соборі, де є і постать Анни, — щоб порівняти її зображення із французькими портретами. Про відкриття дорогоцінної фрески у Софіївському соборі відомо таке:

В 1936 році з наказу ЦК Компартії України (після наказу з Москви) почалися реконструкційні роботи у Софіївському соборі, перетвореному при советській владі в Музей, названий згодом Софіївським державно-історичним заповідником. Реставратори виявили під олійними фарбами (пізніший малюнок святих) фрески XI-го століття. Між тими фресками найбільшу цінність становить

жіноча портретна група родини князя Ярослава Мудрого. На фресці, трохи зруйнованій часом, бачимо дружину князя Ярослава — Інгігерду та її трьох доньок: Єлисавету, Ганну і Анастасію. Всі вони — в натуральний зріст, зодягнені у розкішні одяги з дорогих тканин, з багатьма коштовними прикрасами. Кандидат історичних наук Київського університету Іван Самойловський якось писав у журналі «Радянська жінка» (грудень, 1953 рік, Київ), що «олійні фарби, які прикривали фрески, та 900-літня давність відбилися на кольориті зображення, але загалом портрети непогано збереглися». Московські мародери в так званій «вільній українській державі» погодилися на збереження цінної нашої фрески на стіні Софіївського собору, але не дозволили опублікувати фотокопії з неї; принаймні дотепер найпильніший перегляд різних советських видань у пошукуванні за такою фоторепродукцією не дав ніяких наслідків.

Перед нашими науковцями закордоном стоїть велике завдання: розшукати, опублікувати і коментувати історичні документи, що відносяться до доби першого періоду державності України, зокрема до періоду князювання Ярослава Мудрого і його доньок-королівен. Особливо тепер Європі варто ще раз на у к о в о нагадати, що історія України не почалася триста років тому.

ПІСНЯ ГЕРАЛЬДА СУВОРОГО (СМІЛИВОГО)

«Байдак мій гуляв по сицилійському морю в дні слави і гордості. «Олень» — чорна чайка наша, одідичена по славетнім вікінгові Венгерові, повна хоробрих вояків, неслася слухняно і врізувалася у морські хвилі, вслід за нашими надіями. Воягуз не пішов би цим небезпечним шляхом, а все ж таки (Гардас Герда) руська дівчина з золотим перстеном на руці (гідна бути коханкою богів) погорджує мною».

Молодим ще змагався я з дроттейськими людьми, яких було сто проти одного. Жакхливим був наш бій! Під моїми ударами поляг їх могутній і гордий вождь. І все це ні до чого! Руська дівчина з золотим перстеном на пальці погорджує моїм коханням!

Було нас колись шіснадцять на помості байдака, що боровся з хвилями, коли шаліла буря. Ми перемогли бурю! Воягуз не вдіяв би цього, а все ж таки руська дівчина з золотим перстеном на пальці не хоче мене!

Вивчив я вісім кунштів, якими міг би пишатися; складаю пісні, хоробро вмію впорядковувати бій, кую залізо, вмію в'їздити похливого скакуна, заставити морські хвилі слухатися мене, коли, пливучи, б'ю їх своїми долонями, сковзати на лижвах по гладкому льоду, кидати списом і веслом керувати моєю чайкою. А все ж таки руська дівчина з золотим перстеном на пальці гордує моїм коханням! Хіба ж не так, горда дитино?

Нема жінки, вдови чи дівчини, яка б не чула про мої славетні бої в південних краях, де світова зірниця заставала нас готових до бою і де ми Царгород здобули. Мужньо махав я своїм мечем і показав його міль, вибиваючи славу моего імені. Чого ж ти дівчино руська, відіптовхуєш мене?

Родився я в горах, де брязкотять тативи луків; мої човни наводять жах на людей, далеко там, де нема людських осель, тріпали їх носи на морських, підводних скелях, коли я широкими слідами значив на морі мою стежку, якої не обрав би боягуз. Одначе, богами обрана руська дівчина з золотим перстеном на руці гордує мною!»

Праці Української Вільної Академії Наук у Німеччині

З археологічних дослідів

Проф. П. Курінний

Святий

Ім'ям «Святовіта» у спеціальній археологічній, історичній популярній літературі названо зображення слов'янського бога, виконане з каменю, у вигляді чотиригранного слупа, з чотирма обличчями на чотири боки у верхній частині його та атрибутами, що частково розміщені в руках бога (ріг для вина, кільце) або прикріплені до нього (кінь, шабля).

Бог Святовіт за словами середньовічних авторів (Гельмольдт, Саксон Граматік) віщував майбутнє і допомагав у війні.

Постать бога за їх описом мала бути у зріст людини. Бог був прикрашений коротким одягом з різьбленого дерева. Він мав чотири голови, два тулуби, старанно розчісані бороди та стрижене на голові волосся. Ногами він стояв на землі. В одній руці тримав ріг із вином, а в другій — лук. Біля нього висіла уздечка, сідло і меч зі срібною піхвою та рукояттю (Гельмольдт, кн. II, гл. XII; Саксон Граматік: «Історія Данії», гл. XIV).

Чи є підстави для такого розуміння кам'яної постаті, що виявлена була сто років тому в хвилях річки Збруча в Україні?

Для з'ясування цього звернемося просто до самої пам'ятки, що переховується тепер у Краківському Музеї Польської Академії Наук.

I

Постать Святовіта знайдена в річці Збруч в 1848 р. Через велику посуху вода в річці дуже впала. Сторожа, що чатувала на березі, помітила якусь шапку, що виступала з води. Припустивши, що то може бути утоплений, вартові підпливли до неї, але побачили, що шапка зроблена з каменю, а під нею знати лице. Про знахідку повідомили місцевого діда. На берег річки прибули службовці економії — інж. Бенковський та інший урядовець і зайнялися видобуттям каменя з води. З допомогою мотузів та трьох пар волів слуп витягли на берег. Основа його була обламана.

Власник маєтку містечка Личковець відпродав слуп консерваторів пам'яток старовини М. Потоцькому, а той подарував його Кра-

ківському Науковому Товариству. Товариство відрядило на місце знахідки п. Т. Жебравського. Року 1851 слуп був перевезений до м. Кракова та приміщений у музеї Академії Наук. З нього були зроблені відливи (виконані паном Едвардом Стегликом). Ці відливи тепер є у Відні, Берліні, Вільні та Львові.

II

Що зображає слуп?

Матеріал: місцевий вапняк, просякнутий кремінкою. Форма: чотиригранна призма у вигляді чотирибічної колони, 2,70 м. заввишки, 0,34 м. завширшки). З усіх 4-х боків колона вкрита горорізьбами.

Композиція: колона вивершується головою людини, що має обличчя на всі чотири боки. Голова накрита шапкою з околичкою — так, що вона служить для накриття всіх голів. Решта слупа, починаючи з шиї, розділена рельєфними гзимсами на три фризи. У верхній частині вміщені постаті на повний зріст, що відповідають головам, нижче — постаті жінок у танці, ще нижче — постаті чоловіків навколішках з руками, піднесеними в мольбі.

Отже гзимси даються схарактеризувати так: верхній і найголовніший — **репрезентативний**; середній, пов'язаний з ним — **вшановувачий**; третій, нижній — **благальний**.

Вся композиція об'єднана дією, рухами, епічністю оповідання, порядком розпологу фризів та фігур і накриттям цілої композиції одною шапкою.

Чоло композиції. При читанні композиції велике значення має визначити, де є основна, провідна ідея цілої композиції, а де моменти супровідні. Наш слуп має до того вичерпливі дані. Нижній фриз має три методи, заповнені посталями, і один — без якихбудь слідів таких. Цілком ясно, що метод без горорізьби є в нашій композиції заднім. Звідси виходить і другий висновок: постаті на протилежному боці — вусатого чоловіка — і весь ряд зображень над ним, включаючи постаті, що тримає риг у правій руці, є фронтальні.

III

Перегляньмо зображення фризів. Найзручніше це зробити, почавши з нижнього.

Нижній фриз: на чільному боці — постаць чоловіка навколішках, з піднесеними догори руками, правдоподібно з розкритими долонями. Постаць стоїть лицем просто до глядача, ноги розставлені. Обличчя має вуса.

Правий причілок постаті. Постаць чоловіка вусатого, але з лицем повернутим *en face*. Вона стоїть навколішках, обернута направо, руки її піднесені вгору; долоні або випростані, або тримають гзимса. Дивним є той факт, що постаць стоїть на колінах у профіль в тому самому напрямкові, що й головна постаць, а лице й руки звернені до глядача.

Лівий причілок. Постаць чоловіка, також вусатого, з лицем *en face*, навколішках, ліворуч, з руками, піднесеними вгору. Дивним є той факт, що, як і в попередньому випадкові, постаць стоїть навколішках вліво в напрямі до головної постаті фризу, а лицем звер-

нена до глядача. Чи не належать зігнуті в колінах ноги на причілках до фронтальної постаті?

Такий розподіл ще раз підкреслює, що основною ідеєю слупа є постать з рогом у руці, що спідній фриз правдоподібно подає постать лише одного вусатого мужчини, що тримає над головою горішню частину слупа.

Тильна частина нижнього фризу має на собі лише сліди тесання якимось знаряддям.

Середній фриз знаходиться поміж двома рельєфними фризами, себто під ногами головного бога та над головою вусача. На ньому горорізьбою виконані постаті жінок. Кожна постать є на повний зріст, кожна стоїть міцно на обох ногах. Лицем вони обернені до глядача. Вони одягнуті в довгі до колін убрання у вигляді розширеної донизу сорочки. Руки жінок, відходячи від верхньої частини тулуба, далеко відставлені навідлі, долонями назад. На двох посталях з чотирьох, а саме: над центральною посталю вусача та на тій, що під жінкою з кільцем у руці, ясно видно позначеними жіночі груди. Постать під конем попсована. Про неї нічого певного сказати не можна. Постать з тильниці позначення грудей не має. Підстав до твердження, що всі постаті пов'язані в суцільне коло, немає.

Постать головного молільника. Верхню половину стовпа займає чотирибчна постать людини під високою конічною шапкою з обшивкою. Постать перша, фронтальна, над фронтальним зображенням вусача. Це постать жінки (позначені груди). Стоїть, міцно спираючись на обидві ноги. Вбрана в широку, нижчу від колін, бажмату, без талії сукню, підперезану досить широким паском без пряжки. Ноги взуті в гострокінчасті чобітки. Ліву руку тримає на животі, долонею до себе. Права проти грудей тримає ріг для питва. Постать виконана рельєфом, плечі худорляві, випнуті. Обличчя масивне, з навислими бровами, безбороде.

Постать друга, з правого боку фронтальної особи, себто за її правою рукою. Також жінка (позначені груди). Щодо одягу та розпологу рук, ця постать вповні відповідає фронтальній постаті. Відрізняється від неї лише тим, що тримає в правій руці якийсь округлий предмет, мені здається — люстерко, а не чашу. Знаки на верхній частині лівої руки — випадкові пошкодження. Обличчя масивне, безбороде.

Постать третя, за лівою рукою фронтальної постаті. Вона того самого стилю, лише обробка деталей неохайна. Проте лице виконане делікатніше. Інші деталі цілком відмінні від усіх попередніх. Руки розміщені: ліва на животі, права піднесена до грудей, обидві долонями до себе. До паска підвішена шабля; вона майже рівна, без ефеза, в привісних піхвах. Під шаблею витесане горорізьбою зображення коня, головою ліворуч. Кінь гарцює. Нижче від коня ноги постаті не позначені. Очевидно навмисне, щоб показати, що тут вирізьблено саме їздця. Проте постать жоноподібна. Позначення грудей немає.

Постать четверта, на звороті від фронтальної. Постать жіноча (збереглося легке підвищення грудей). Лице виконано сухіше і ро-

бать враження старечого. Руки розміщені точно так, як і в попередніх: одна на животі, друга на грудях, долонями до себе. Ноги зазначені двома рельєфними смужками.

IV

Перше, ніж приступити до з'ясування, що може зображати наш збруцький слуп, мусимо відповісти ще на кілька питань:

- 1) чи зображають наші постаті живих людей, чи мертвих?
- 2) ту саму персону, чи різні на різних гранях слупа?
- 3) чи можна ці зображення вважати за портретні?

Нижній фриз — чоловіки тут зображені навколішках і з піднесеними руками, себто в рухові. Отже, вони зображують живих.

Середній фриз — стоячі постаті жінок з розкритими долонями: теж у стані дії.

Верхній фриз безперечно показує нам постаті, що виконують певні рухи (тримають ріг, люстерко; кінь гарцює).

Отож, наша пам'ятка є **оповіданням**, що складається з кількох пов'язаних поміж собою епізодів.

Хоч як різноманітні типи облич та їх вирази на наших постатях, проте я примушений відразу зазначити, що немає підстав трактувати їх як портретні з індивідуальними рисами. Це трафаретні, символічні зображення, які можна оцінювати лише з погляду тієї ідеї, яку вони відбивають. Наприклад, чоловіча постать нижнього фризу: лице виконано на всіх трьох постатях однаково з технічного погляду: насуплені брови, масивні уста і вуса, окреслені дугастою рисою впоперек обличчя. Проте за кожним разом ця риса вийшла по-різному, і обличчя набули індивідуальних рис. Одначе, важливою ознакою цих зображень є те, що це — зображення чоловіків, вусатих, без бороди, в позі молільників. І ще один деталь: ноги бокових постатей виконані так, що вони одночасно доповнюють фронтову постать. Звичайно, аж ніяк не можна вважати обличчя постатей виконаними з антропологічними прикметами. Ці риси, маю враження, найменше залежали від здібностей майстра.

Постаті танцівниць (середній фриз) виконані цілком символічно, навіть декоративно.

Нарешті головна фігура при різноманітності облич становить чотири акти одної церемонії. Майстер навіть не старався яскраво подати такі елементи зображення, як стать, деталі одягу, виразність аксесуарів. Цим наші зображення бідніші, як інші подібного характеру пам'ятки, наприклад, кам'яні баби.

Одначе, між верхнім і двома нижніми зображеннями є принципова різниця: верхні чотири постаті об'єднані однією шапкою — в той час, як нижні — вповні відокремлені постаті. Я це розумію, як вказівку на те, що головна постать зображена в чотирьох діях, а спідні подають дії різних виконавців.

V

Ідейний центр композиції. Збруцький слуп композиційно є вповні викінчена пам'ятка. Постаті репрезентативного фризу стоять струнко в позі надхненної адорації. Перед ким? Глядачем? Оточенням? Може благословляють кого? Чи може не благословляють, а

просять когось, чи передають лише честь прохання? Чи турячий ріг для питва має бути переданий комусь іншому, чи, навпаки, він уже прийнятий, як дарунок пошани від когось? Чи маємо підстави думати про звичайне вживання його особою, яка його тримає? Чи зброя і кінь, вирізьблені на слупі, є вказівкою на заняття того, хто зображений, чи вони фігурують як присвята або приноси тій, чи головній постаті? Яке значення незрозумілого предмета в руках жінки?

Репрезентативні постаті є центром композиції і найтісніше пов'язані з тими постатями, що їх бачимо в інших фризах. Так, наприклад, репрезентативним постатям з атрибутами долі відповідають постаті чоловіків, що стоять навколішках перед кожною з них по одному. Мені здається, що в найтіснішому зв'язку постатей чоловіків, що стоять навколішках, з відповідною репрезентативною постаттю атрибутованої жінки і полягає увесь сенс цілої композиції слупа.

Того, хто, упавши навколішки, звертається до нашої жіночої постаті, вона благословляє силою побратимства (туряний ріг), силою непереможної зброї і допомогою баського й бистрого коня. Ми не можемо покищо розгадати, що значить той другий предмет, який тримає в руці третя постать. Розшифрування його, як чаші помащень, як то прийнято в польській науковій літературі, мене не переконує з огляду на неясність предмета, що є в руках жінки. Він має вигляд кільця або диска-люстерка і міг би доповнювати благословлення нагадкою про вічність, символом чого є обручка, або славою-сяйвом, символом чого є диск. Про те на цьому поясненні я не настоюю, бо не можу ручитися, що ми вірно розуміємо те, що є в руках жінки.

Але хоч би як ми розшифровували в майбутньому деталі ритуалу і філософсько-релігійну ідею пам'ятки, наша постать жінки з її атрибутами і церемоніальними відправами є центром — святинією чоловічого культу вояків-побратимів, що підносили моральну гідність, відвагу і відданість узятим на себе зобов'язанням. Алеж наша постать аж ніяк не Святівіт, — бог, як відомо, чоловічої статі. Це наймовірніше Атена-Паллада в її змодернізованому та зварваризованому змісті.

VI

Характер культових церемоній. Збруцький слуп дає багатий матеріал для висвітлення церемоніального боку вірувань. Культові відправи зосереджували навкруги постаті божества, персоніфікованого у вигляді дорослої, але не старої жінки, вбраної, очевидно, в місцевий стрій. Відправа відбувалася в супроводі дій: пиття з рогу, принесин зброї, тощо. Навкруги ідола відбувалися кола-хороводи. Єднання з богинею відбувалося через припадання до її постаті навколішках, з піднесеними руками. Культ, позначений надхненням та наснагою, і далекий від ідеї смерті.

Всі церемонії і гармонійне сполучення деталей в одно ціле вказують на високу викінченість культових уявлень. Їх складність (антропоморфізм, містичність змісту, височінь моралі) в свою пору свідчить про довгий час їх формування і громадського вжитку відповідних їм ритуальних форм.

Археологічні паралелі пам'ятки. Релігійно-церемоніальна сторона нашої пам'ятки має глибоке коріння серед інших пам'яток України. Кам'яні стели, що зображують жіночу фігуру майже в натуральний зріст, з руками, піднесеними до грудей в той самий спосіб, що й на збруцькому стовпі, відомі нам з доби мегалітичної, періоду ранньої бронзи; а зокрема знані вони з моїх досліджень на Уманщині, що належить до так званої Білогрудівської культури, себто до часу 1000-700 років перед нашою ерою. Знахідка цього типу постаті занотована і на Галицькому Поділлі біля села Вовківці Борщівського повіту. Проте ці стели цілком відмінні від збруцького стовпа, щодо форми, в якій втілено ідею. Білогрудівська стела подає нам реальну постать людини, що піднесла руки поперед себе точнісінько так, як і постаті збруцького слупа, але все ж має на меті пластично зобразити одну людину — в той час, як збруцький стовп подає складну композицію з різних елементів, хоч і об'єднаних тією ж самою ідеєю молитви-благословіння.

Отже з боку ідейного змісту немає потреби обов'язково шукати для збруцького ідола далеких паралелів (Сибір, Азія, Кавказ, Китай, Японія, Індія).

Ідея і практика статуарних зображень жінки в позиції благословіння є на Поділлі вже від початку першого тисячоріччя перед нашою ерою.

Збруцький ідол не є самотнім і щодо форми: щодо багатогранності людської постаті. Заслужений археолог галицький Богдан Януш у своїй книзі *»Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej, Lwow«*, на стор. 164 говорить:

»Подібний слуп відкрито і знищено в році 1875 коло Гусятина на Поділлі російському, і саме поблизу місця, де був знайдений і наш зі Збруча. Третій вилонено в році 1850 в річці Линиці біля с. Лопушина повіту Рогатинського. Постаць та, теж названа «Святовіттом», начебто мала чотири ноги і чотири обличчя, викуті пластично. Місцевий парох звелів його, як пам'ятку поганську, переробити на хрест. Цей хрест і досі можна оглядати в селі. Він досі зберігає підставку, на якій викуті чотири ноги«.

Отож саме в Галичині ми маємо кілька фактів знаходження статуй, подібних до збруцького слупа. Отже їх присутність тут не є явищем випадковим, а свідчить про велику узвичаєність їхнього вживання.

За що промовляють умови, в яких знайдено збруцький слуп? Він виявлений в замулі річки. Лежав він головою догори. Недалеко нього, над урбищем Збруча є рештки старого княжого городища. Ймовірно, що слуп зсунувся разом з брилою землі з гори і є пам'яткою цього городища. Мало правдоподібно, що він був принесений водою; для того він затяжкий.

VIII

Дата виготовлення слупа. Для датування нашої пам'ятки ми маємо дуже обмежений матеріал. Для цієї мети ми можемо використати лише деякі деталі, подані на постаті: форма шапки, турячий ріг, одяг, форма шаблі, голене підборіддя і наявність довгих вусів.

Форма шапки. Надаремно шукають аналогії для круглодонної шапки з хутряною або матер'яною обшивкою аж у Китаї або Кир-

гизії. Незалежно від моменту походження, такої форми шапка є атрибутом княжого періоду в Україні і добре датована низкою княжих зображень, наприклад, портрети княжої родини в Свято-славовому збірникові 1073 року, кодекс Гертруди, мініятури Кенігсберзького літопису, портрети князів Бориса і Гліба, тощо. Сюди ж генетично належить і форма шапки Мономаха і князів Бориса і Гліба на вислих печатках та іконах XII-XIII ст. Як глибоко ця форма сягає в минуле, відповісти трудно, але напевне знає є, що її немає ні у сарматів, ні у Візантії, ні у степовиків — печенігів, половців, тощо. Отже X-XII ст. знає цю форму шапки, як знак княжого вбрання.

Форма каптана подана дуже схематично. Схарактеризована одяга може бути так: каптан без талії, до колін, підперезаний паском-тасьмою. Рукави вузькі, щільно пригнані до руки. Такого типу вбрання, але в більш досконалому пошитті мають половецькі кам'яні баби. Близькі до нього також каптани білогрудівських кам'яних стел. Отже немає потреби шукати і тут обов'язково чужих паралель.

Ця форма має глибоке коріння саме у нас, а найближчі форми її — половецькі — датуються XI-XIII стор.

Турачий риг. Турачі роги, оковані сріблом і вживані для питва, виявив проф. Самоквасов у Чорній могилі в Чернігові, датованій X-м стор. нашої ери. Вони є типовими для IX-X стор. нашої ери на Придніпрянщині. Найстарший зразок датованого роду переходить у Ахені — це так зв. Карлів риг V-го стор. н. ери.

Форма шаблі. Шабля пряма, коротка, з вигнутою рукою, привішена за два вушка. Така шабля характеристична для нашого краю, але лише в складі інвентаря Салтівської культури VI-IX стор. та т. зв. угорських могил VIII-X стор. В Україні Наддніпрянській цей тип є в Перещепиному скарбі, на Заході — в старовинностях Меро-вінгських, Каролінгських і навіть Лятенських, — правда, в останніх лише в дуже віддалених формах.

Довгі вуса та голене підборіддя. Довгі козацькі вуса при головному підборідді відомі нам лише на кам'яних бабах в Україні з XI-XII стор. Ні на пам'ятках скітів, ні на зображеннях народів на Трояновій колонії, ні на пам'ятках Візантії такого способу плекати волосся не бачимо, і Лев Диякон має рацію, коли відзначає саме цю особливість, як яскраву рису зовнішнього вигляду великого князя Святослава (X. стор.). Невластива вона і варягам.

Отже, на підставі цих спостережень можна твердити, що збруцький слуп є виріб VIII-XI стор. Не раніший від VIII стор., бо такому датуванню суперечать форми одягу та тип облич, і не пізніший від XI-го, бо шабля вже в X-му стор. набуває конструкції, зовсім відмінної від поданої на ідолі.

IX

Хто той народ, що створив збруцький слуп? В окресленому відтинкові часу і на терені, де був знайдений збруцький б⁶⁰, за даними нашого літопису, жило слов'янське плем'я дуліби. Слово це збереглося в назвах населених пунктів: села Дуліби маємо коло Стрия, Ходорова та Бучача. Пам'яткою дулібського культу і є збруцький чотиригранний слуп.

Оцінка дотеперішніх теорій, що пояснювали слуп. Найновіша бібліографія про Святівіта, подана в статті Захарова у виданні проф. А. М. Тальгрена *»Eurasia Septentrionalis«*, має 53 назви. Без перечно, це лише частина того, що про нього написано. Частина дослідників шукала пояснення збручового слупа в слов'янській мітології. Робилися спроби трактувати його як зображення бога Святівіта, беручи під увагу різні варіанти цього імени (Хорса, Дажбога). Ці теорії, безумовно, найближче стоять до правди, хоч мені здається, що в них зав'язано можливість правдиво витлумачити зображення тим, що дослідники намагалися в чотирибічності постаті вбачати сутність її. Постать зображує жінку. Це специфіка статуї і в цьому її культовий зміст.

Інші дослідники шукали пояснення збруцьким різьбам в кам'яних бабах, цих надгробних портретах половецьких ханів та ханш. З ними наше зображення не має нічого спільного ні в ідеї, ні в символах-атрибутах, ні у формах, — бо половецькі кам'яні постаті є реально, пластично, портретно виконані кам'яні балбали, які мають свою окрему і дуже цікаву історію розвитку.

Інші шукали спільности зі скітськими кам'яними бабами — на підставі того, що й ті мають ріг у руках. Даремна праця: скітські баби мають у руках ритони і іншого походження.

Ще інші пов'язували наш чотиригранний слуп з такими самими на Кавказі, проте кавказькі є лише однією з відмін «кам'яних баб».

Проф. Захаров шукав пояснень до окремих деталей збруцького ідола серед одягів і в побуті киргизів та китайців. Я мав нагоду показати, що всі атрибути є в Україні, в певному історичному відтинкові від часу співіснувань в Україні і мають глибоке місцеве коріння, до речі, старше, ніж киргизькі аналогії.

А. Брюкнер та В. Деметрікевич вважали слуп пам'яткою аварів або печенігів. Ні ті, ні другі не характеризуються у нас знахідками подібного до Святівіта типу.

Проф. Л. Нідерле вважає Святівіта постаттю слов'янських богів. І це відповідає правді; лише треба думати, що бог належав тій групі слов'ян, яка мала глибокий осідок у місцевості, де знайдено прототиби збруцького ідола (стели білогрудівського типу, себто між Карпатами, Дніпром і узбережжям Чорного Моря).

Є ще одна теорія пояснення збруцького ідола. З'явилася вона в польському археологічному часописі *»Wiadomosci Archeologiczne«* (Warszawa, 1929 т. X., ст. 154-157), в статті М. Wawrzenieskiego *»Znamiona orjentalne w kamiennym slupie t. z. Swiatowita«*. Автор говорить про фалічне значення слупа. Ця стаття є сумним анахронізмом на тлі сучасного розвитку археології і не заслуговує на будь-яку увагу з огляду на свій дилетантизм.

СЕКЦІЯ ЕКОНОМІЧНА

За редакцією дійсного члена УВАН

Проф. М. Барвінського

Проф. д-р П. Кованконський

Війни і фінанси

(Англія і Сполучені Штати Америки)

(5)

У Сполучених Штатах у листопаді 1942 р. закінчився період «оборони» і почався з грудня того ж року період виступу. Витрати цієї фази зростали для США надзвичайно швидко. Досить порівняти їх з витратами попередньої фази: витрати першої фази — 9,8 млрд. дол., другої фази — 45,7 млрд. дол. і третьої фази — 83,5 млрд. дол., з таким їх розподілом: на озброєння — 59 %, на військо — 28 %, на будівлі і спорудження — 13 % загальної суми.

Витрати бюджету також відбили в собі це зростання. Бюджет у США триває від 1 квітня до 1 квітня кожного року.

Бюджет 1941-42 р. і бюджет 1942-43 р. мають такі дані:

Бюджетні роки	Загальна сума витрат	В тому числі восні	% %	мільярди доларів			
				Прибутки	Дефіцит	Держ. борг	Зростання держ. боргу
1941-42	32,4	20	80,2	13,3	— 18,7	72,4	22,4
1942-43	78,2	72,1	91,3	23,7	— 54,5	136,7	64,3

Ми бачимо збільшення витрат у третій фазі проти другої на 83 %, а рахуючи по бюджетових періодах маємо збільшення на 41 %. Треба було відшукати джерела покриття цих витрат. 7 березня 1942 р. міністер фінансів Моргентав опублікував програму податків і заявив про konieczність зробити рішуче збільшення податків: існуючі податки треба подвоїти, запровадити нові податки на смакові вироби і податки на споживання. 6 жовтня 1942 р. ухвалено закон про «Victory tax», податок перемоги. Він мав характер безвідсоткової позики. Після закінчення війни, або навіть під час війни, ті податкові суми мали бути повернені. Щодо прибуткового податку, то збільшення прибутків чекали, по перше, від підвищення ставок податку, а, подруге, від зниження суми оподаткування: так, наприклад, для родин без дітей неоподаткований мінімум було знижено перше з 2.500 дол. до 2.000, а потім, у літі 1941 р., з 2.000 дол. до 1.500, восени 1942 р. з 1.500 до 1.200 дол. і восени 1943 р. з 1.200 до 1.000 дол. Сильно збільшилася кількість платників податку: з 3,3 млн. осіб до війни на 40 млн. осіб в кінці 1943 р. Потім було збільшено податок на корпорації. «Податок перемоги» мав поступовий характер: при тижневому заробітку від

12 до 15 дол. вираховували 10 центів, при заробітку від 16 до 20 доларів вираховували 30 цент. При заробітку 200 дол. і більше на тиждень вираховували 5 %. Родина з двома дітьми і з прибутком 55 дол. на тиждень, сплачувала податок так: річний прибуток всієї родини становить 2.860 дол., за тарифом така родина повинна була сплатити 260,24 дол. прибуткового податку і 118,80 на податок перемоги, а разом 379,04 дол. Сплачений податок треба було повернути в подані вище терміни за таким розрахунком: в рахунок податку перемоги належало повернути 109,20 дол. і, крім того, 44,72 дол., як премії за забезпечення життя і купівлю бонів, а разом треба повернути 153,92 дол. Таким чином, ця частина податку мала характер короткотермінової позики. Решту суми — 225,12 доларів не треба повертати і вона була сплаченим податком. Це становило біля 8 % щодо прибутку, замість 13 % з прибутку, сплаченого під час війни. Посилення оподаткування мало і іншу мету — боротьбу з інфляцією. Грошовий обіг становив у серпні 1939 р. 7,1 млрд. дол., а в 1944 р. — 19,4 млрд. дол. Народний дохід у 1943 році дорівнював 142 млрд. дол. і розподілявся так:

На споживчі вартості і послуги	90 млрд. дол.
На сплату податків	16 " "
Заощадження	36 " "
Разом	142 млрд. дол.

З вільної решти (36 млрд. дол.) треба було сплатити в бюджеті 1942-43 рр. на военні потреби 72 млрд. дол., отже решти не вистачало на военні потреби. Велику кількість грошей, яка припадала на споживчі вартості і послуги, треба було зменшити посиленням оподаткування і знизити суму дефіциту та державного кредиту, треба було також зменшити тиснення інфляції. У цьому переконує така довідка:

	Мільярди доларів		‰/‰	
	1940-41	1941-42	1940-41	1941-42
Загальна сума чистих витрат				
Цю суму фінансовано:	20,5	58,2	100	100
а) неінфляційними методами: податки, соціальні збори та інші прибутки держави	10,8	19,2	53	33
б) неінфляційними прибутками від кредиту	6,8	21,3	33,0	43
Сума а + б	17,6	40,5	87,0	76
в) інфляційні прибутки від кредиту	2,9	17,7	14	24

Посилення оподаткування мотивували ще тим, що відсоткове співвідношення між податками і кредитом у покритті дефіциту змінювалось так:

	1941-42 мільярдів	‰/‰	1942-43 мільярдів	‰/‰
Прибутки бюджету	13,7	73	23,7	43
Кредит	5	27	30,8	57
Дефіцит	18,7	100	54,5	100

Отже, роля кредиту в 1942-43 р. посилилась, порівняно з попереднім роком у два рази, а роля прибутків бюджету відповідно впала; треба було вирівняти становище, що й було зроблено в 1943-44 р.

П'ятий рік війни

(1. 6. 1943 по 30. 7. 1944 р.)

Це рік великих конференцій союзників, які ухвалили остаточні рішення в питаннях війни і організації миру. Нагадаймо коротко події цього періоду. 7 жовтня 1943 р. міністри закордонних справ Об'єднаних Націй радили в Лондоні. Від 19 до 30 жовтня того ж року відбувалася московська конференція міністрів закордонних справ. На ній вирішено скликати конференцію в Тегерані в найближчому часі. Дорогою до Тегерану Черчіл і Рузвелт мали нараду в Каїрі про китайські справи, а на поворотньому шляху — нараду з президентом Туреччини. Конференція в Тегерані (28 листопада — 1 грудня 1943 р.) мала об'єднати три держави: ССРСР, Англію і США для успішного завершення війни і установа після війни тривалого миру. Всі три представники держав заявили: »Ми приїхали сюди повні надій і рішучості. Ми від'їжджаємо звідси друзями, — фактично духом, і намірами«. Німецькі часописи зустріли цю заяву досить скептично і зазначили, що між США і Англією, з одного боку, та ССРСР, з другого, є непримиренні суперечності і що вони після перемоги над Німеччиною не тільки не послабнуть, а загостряться настільки, що неминуче виникне третя світова війна. На конференції було опрацьовано плян вторгнення в Європу і це було найважливіше, що зробила ця конференція. Треба було мобілізувати всі моральні і матеріальні сили для швидкого завершення війни.

Успіхи союзників на фронті швидко розвивалися. Запілля допомагає фронтові.

В Англії, складаючи кошторисні передбачення на 1943-44 р., канцлер скарбниці сер Кінглей Вуд назвав загальну суму витрат 5.756 млн. фун. З цієї суми треба було витратити в середині країни 5.156 млн. фун. Це означало, що величезні витрати держави майже цілком залишалися в країні і це чимало полегшувало здійснення кожного нового бюджету. І справді, фінансовий рік проходив краще, як передбачали. Велику надвишку дали прибутковий податок, додатковий до нього, а прибуток надійшов повністю. Посередні податки і мита також дали добрі наслідки. Взагалі весь бюджет дав збільшення порівняно до передбачень. Витрати держави, навпаки, зменшились і становили 5.637 млн. фун. замість передбачених 5.756 млн. фун. Безпосередні податки дали 1.878 млн. фун. і посередні — 1.043 млн. фун. Обидва джерела разом принесли 2.921 млн. фун. прибутку, на частку кредиту лишалось 2.716 млн. фун. Податки щодо витрат становили 52,2 %. Державний борг доходив до 20 млрд. ф. ст., національний дохід щодалі більше залучали у воєнні витрати: в 1939-40 р. державні витрати поглинули 23,5 % національного прибутку, в 1941-42 р. — вже 72,4 %, в 1942-43 р. — 76,2 %.

Бюджет п'ятого року війни був такий (фінансовий рік — 1. 6. 43 до 30.7.44 р.):

Витрати (загальна сума)	5,6
Серед них — воєнні	4,9
Прибутки	2,9
Позики	2,7
Державний борг	17,9

П'ятий рік світової війни був роком єднання не тільки думок і бажань, але і дій Англії та США. 24 грудня 1943 р. генерала Айзенговера призначено головнокомандувачем армією вторгнення на заході і 22 січня 1944 р. союзні війська висадились у Неттунно, 6 червня зроблено десант на берегах Нормандії. 15 серпня французькі і американські війська висаджують десант між Дарселем і Ніццою. 11 вересня союзники звільняють Люксембург. Цим закінчується п'ятий рік світової війни. Остання фаза війни США — («наступ») починається з цього періоду, з січня 1944 р. і закінчується в червні того ж року, це була перша половина фази «наступу», друга половина цієї фази почалася з липня 1944 р. і тривала до капітуляції Німеччини. Тут ми розглядаємо першу половину четвертої фази.

На внутрішньому фронті США тривала боротьба з інфляцією.

Сильне поширення кредиту виявилось у бюджеті на 1942-43 р. Тепер йдеться про зниження відсотків кредиту коштом посилення надходжень від податків. Заходи в цьому напрямку були тоді вжиті і швидко виявились сприятливі наслідки. Бюджет 1943-44 р. був такий: надійшло прибутків 33,0 млрд. проти 23,7 млрд. попереднього року, кредит дав 38 млрд. проти 30,8 млрд. попереднього року. Дефіцит становив 71 млрд. проти 54,5 млрд. попереднього року.

Всі числа збільшились, але відсоткове співвідношення змінилося. Відсоток покриття дефіциту коштом прибутків у попередньому році був 43 %, в поточному 1943-44 р. він виріс до 46,5 %. Відсоток покриття дефіциту коштом кредиту впав з 57 до 53,5 %.

Четверта фаза — «наступ» дала в своїй першій половині, січень 1944 — липень 1944 р., такі фінансові наслідки: загальні витрати — 97 млрд. дол., з них на озброєння — 64 %, на військо 30 %, на будівлю і споруди — 6 %. Отже, найбільше зросли витрати на озброєння, потім на військо і зменшилися витрати на будівлі і спорудження.

Шостий рік війни (1.6. 1944 — 30. 7. 1945 р.)

Шостий рік війни — час швидкого наступу і розгрому ворогів. Союзники атакують Німеччину з усіх боків. 1 травня повідомляють про смерть Гітлера, а 7-8 травня Німеччина підписує безумовну капітуляцію.

В Англії помер міністер фінансів сер Кінглей Вуд і укладання бюджету перейшло до Андерсена, який повідомив у своїй бюджетовій промові про надзвичайне сприятливе виконання бюджету попереднього року і додав, що поточного року можна чекати подібних же наслідків, бо народний прибуток виріс на 568 млн.ф. І справді, за останні три роки народний дохід зростав так: в 1942-43 р. він становив 7.384 млн. ф., в 1943-44 р. дійшов до 7.604 млн. ф., в 1944-45 р.

— 8.172 млн. фун. Поданий міністром фінансів Андерсеном бюджет на 1944-45 р. справді був заспокоїливий. Передбачені витрати становили 5.788 млн. фун., їх покривали на 53,7 % податки і на 46,3 % кредити. Податки щороку подавали бюджетові все більшу допомогу; відносно до загальної суми витрат вони становили: першого року війни — 40,7 %, другого року — 36,41 %, третього року — 47,1 %, четвертого року — 49,1 %, п'ятого року — 51,8 % і шостого року — 58,4 %. Що ж до співвідношення не до всієї суми витрат, а тільки до воєнних витрат, то в ті роки воно було таке, починаючи з другого року війни, коли воєнні витрати дійшли найвищого рівня: 46 %, 59,5 %, 58,5 %, 59,2 %, 83,4 %. Ця обставина відчутніше зменшила тиск інфляції, ніж це було в США.

Війна доходить краю, і міністер фінансів починає думати про те, що буде після миру. Державний борг досягнув великої суми в 20 млрд. фун. ст. Сплата позик і відсотків по них забере після війни чималу частину податків. Взагалі після війни важко сподіватися істотного полегшення податкового тягару. Щоденні витрати на війну становлять 14-15 млн. фун. Для ліквідації витрат війни потрібно чимало часу. Щоб полегшити стан, треба посилити вивіз і скоротити довіз. На думку Андерсена для Англії це питання життя і смерті. Англія під час війни втратила не менше 2,2 млрд. закордонних активів і змушена була робити позики за кордоном. Покрити в майбутньому свої борги за кордоном вона може тільки вивозом і треба домогтися того, щоб англійці більше виробляли і менше споживали. Андерсен сказав: »Англія повинна платити дорогу ціну в цю війну і досі ціна ця ще не сплачена«. Особливо великий тягар становить допомога, що її подавали США Англії за законом про оренду і позики і за яку після війни буде подано тяжкий рахунок. Англія дістає від США не тільки воєнне спорядження, але харчі і сировину. Правда, канадський уряд за два останні роки вніс у британську скарбницю великі вклади як подарунки, підтвердивши цим міцні зв'язки з Англією. За перехідного періоду від війни до миру треба подати поважну підтримку промисловості і сільському господарству. Промисловість повинна мати змогу поновити свій основний капітал, постачити фабрики і виробні новим сучасним устаткуванням, треба заохочувати дослідження і удосконалення шляхом звільнення або зменшення податків. Треба після війни дозволити щороку 20 % прибутку списувати на машини і 10 % на нові будівлі понад нормальні ставки, без обтяження податками. Також витрати на нові дослідження треба виключити з зиску, що дуже важливо при перебудові воєнного господарства на мирне і для розвитку нових галузей промисловості. При цьому канцлер скарбниці особливий наголос зробив на вугільній промисловості. Як відомо, вугільна промисловість Англії завжди відігравала велику роль у вивізному балансі країни, а разом з тим вона була найвідсталішою галуззю промисловості Англії. Видобуток кам'яного вугілля майже не був механізований, виробництво було дороге і примітивне. За думкою часописів ці пропозиції Андерсена були зустрінуті в Сіті з великим задоволенням.

Потім Андерсен заговорив про робітників. В 1941 р. заробітна платня була вища проти серпня 1936 р. на 21-22 %. Пересічно за 1943 рік вона досягнула 35-36 % і тепер (квітень 1944 р.) становить

біля 40 %. Заробітна платня зросла на 11 % більше, як вартість життя, яка за офіційними даними піднеслась на 25-30 %. Так говорив Андерсен. Справді було інакше: в Англії не були запроваджені картки на неголовні види споживання і числа, наведені Андерсеном, офіційно правдиві. Проте, якщо зважити не тільки на раціоновані речі, але весь уклад життя, тоді виявиться, що вартість життя зросла на 135 %, а заробітна платня на 10 %. Досить звернути увагу хоч би на квартирну платню. Ніяких заходів для урегулювання цієї проблеми в Англії не було вжито і квартиранти є у повній владі своїх квартирних господарів. Становище погіршувалось і тим, що щодня німецька авіація і V-1 та V-2 руйнували будинки. Виходила величезна диспропорція між контрольованими і неконтрольованими цінами.

Питання про субсидії промисловості давно хвилювало громадську думку Англії. Як ми вже зазначили, багатьох вражає факт, що уряд, з одного боку нормує ціни і видає субсидії, а з другого боку оподатковує продукти виробництва. Андерсен навів дані про видані субсидії: в 1940 р. — 70 млн. ф., в 1941 р. — 140 млн. ф., в 1943 р. — 190 млн. ф., і в 1944 р., сказав він, — «ще більше». Не зважаючи на це канцлер визнав цю політику цілком успішною, бо без субсидій і раціонування індекс життя піднявся б не на 28 %, а на 145-150 %. В наступному році зростання цього індексу може бути дозволене не більше 30 % проти довоєнного часу. Проте, зростаючі витрати фабрикантів самі собою не дають підстави для постійних збільшень субсидій, існує різниця чи субсидують ціни для уникнення інфляції, чи вони субсидують тільки для того, щоб покрити розрив між внутрішніми цінами і цінами світового ринку. Якщо поставити останню мету, то це може привести до дуже великих труднощів.

Згідно передбачень на 1944-45 р. бюджет мав такий вигляд:

Витрати	5.788 млн. фун.
Прибутки:	
від податків	3.102 —"
відсоток прибутків до витрат	53,7 %
надходження від кредиту	2.586 млн. фун.
їх відсоток до витрат	46,3 %
державний борг досягає майже	20 млрд. фун.

(Закінчення в наступ. числі)

Г. Ващенко

П Е Р Е М О Г А

(Закінчення)

VI

А події розгортались. Одного разу Катерина принесла з міста газету.

— »Знову жертви«, — сказала вона, подаючи газету чоловікові.

Той розгорнув аркуш і на третій сторінці побачив велику статтю під назвою: »Геть буржуйське сміття з наших вузів«. Під статтею стояли прізвища Циганенка й Койнаша.

»Знову ті ж самі«, — подумав старий професор і відкинув газету на бік. Але через деякий час переміг себе і почав читати статтю. Негідники, згадавши спочатку про »запеклого ворога трудящих, прихвостня капіталістів Горового«, з люттю накинулись на якийсь десяток учених українців, що працювали у високих школах міста. Всіх їх автори статті обвинувачували в шкідництві і зраді »трудящих«.

— Цілий похід, — сказав жінці Горовий, прочитавши статтю.

— І це не тільки тут, а по всій Україні, — відповіла вона. Я сьогодні бачила дружину Проценка... Його звільнили з інституту і заарештували. Вона розказувала, що недавно була в Харкові і там довідалась, що таке, як у нас, робиться по всіх вузах України... Скрізь знімають і заарештовують українських учених.

— То це вже не похід, а цілий погром. Хайт, заступник наркома освіти, громить українські вузи і нищить українську інтелігенцію. Та ще й не своїми руками, а руками українців, таких пройдисвітів, як Койнаш та Циганенко. Яка ганьба, який жах!

Стан здоров'я професора знову погіршав. Він не спав ночами, думав вже не про особисту образу, а про тяжку долю України та української інтелігенції. Скільки вже загинуло людей з міцним духом і великими здібностями. Залишились лише лояльні, що ладні були піти на компроміс, але були ще українцями і бодай не допомагали большевикам нищити Україну.

Знов постало питання, чи варто жити і боротись. Чи не краще скоритись жакливій долі, вмерти духом і чекати швидкої смерті тіла. Бо він добре знав, що коли вмирає воля до життя, то слідом за цим вмирає і тіло.

Здавалось, що немає ніяких напій на майбутнє. По селах сіра маса затурканих, голодних людей. Негідники свідомо розкладають її, розпалюють взаємну ворожнечу і заздрість. Нацьковані селяне накидаються один на одного, доносять, оббріхують. Скільки вже їх загинуло через це, скільки заслано на каторгу. А ті, що залиши-

лись, тремтять від страху перед катами і разом з тим повні ненависти і заздрости один до одного.

Не життя, а справжнє пекло.

Не краще і в місті. Та ж шалена ненависть і боротьба, форми тільки інші. І немає ніде просвітку, ніде шукати правди. Глуха велика катівня, мільйони людей конають у невимовних тортурах на втіху катів... Хочеться закричати, але хто почує, хто допоможе?

Коли серце втомилось від обурення і відчаю, почав працювати розум. Згадалось минуле. В історії народу не раз уже траплялись часи лихоліття. Лилась людська кров. Буяла зрада і ошуканство. Кращі люди гинули, а злочинці процвітали...

Але минав час, і життя входило в свої береги. Народ оживав. Воскресали правда і честь, люди знову ставали людьми.

Не може бути, щоб зовсім загинув нарід, щоб увесь він перетворився на бидло. А щоб цього не сталося, треба працювати. Не можна для сучасного, — треба працювати для майбутнього. Не можна ділом, — треба словом. Нехай це слово почується через 10-20 років, але коли воно правдиве і розумне, воно зробить своє діло...

Другого ж дня старий професор приступив до роботи. Він хотів написати для свого народу такий твір, що був би керівництвом у його житті, допомагав йому гоїти свої рани, робитись міцним тілом і душею, працювати для щастя свого і інших народів.

Напружуючи думку й увагу, він намагався з найбільшою чіткістю змалювати собі картину бажаного майбутнього з його людьми, працею, побутом.

Людство зробило величезний поступ у техніці. Те, що здавалось мрією, стало тепер дійсністю. Звичайним зробилось те, про що навіть не мріяли колись люди. Людині підкорились повітря, вода, мінерали, рослини і тварини. Людина перемагає навіть простір і час. Сотні стали тепер як одиниці, в недалекому майбутньому одиницями стануть тисячі.

А сама людина не покращала. Як могло статись таке божевілля, коли Сталін, цей найбільший в історії злочинець, зробив покірними, тремтячими рабами мільйони людей? Десятки мільйонів він розстріляв, заслав на жахливу каторгу, винищив голодом. А вся маса рабів слідом за ним і з його наказу, називає все це «щасливим, радісним життям». Злочинець, гірший за сатану, потвора, що для неї немає назви в жодному лексиконі, стала богом, кат і садист став «любовним вождем, рідним батьком трудящих усього світу». Це сталось лише тому, що купка злочинців використала сучасну техніку і розпалила найгірші інстинкти у мас. Люди стали рабами злочинця тому, що в душі їх було багато рабського. Треба всіма силами боротись за те, щоб піднести у мас свідомість людської гідності, щоб людина для людини стала чимсь священним, щоб техніка служила не жадобі, заздрості і ненависті, а найкращим почуттям і прагненням людини. Але для того, щоб допомогати людям стати кращими, треба знати закони людської душі. Знати так, як хемік знає склад речовин та їх сполуки, як фізик знає закони електрики.

З захопленням взявся старий професор до роботи і, чим більше він заглиблювався в неї, тим більше задоволення і творча радість

охоплювали його. Швидко щезло почуття самотності. Він відчував як з кожним днем міцніють його зв'язки з народом. Не тепер, а раніш він був самотнім, коли працював в інституті. Кожен з тих, що його оточував, носив маску, через яку не можна було бачити живої людської душі. А тепер перед його очима, мов з туману випливають справжні люди і справжнє життя. В його свідомості з'єдналися сучасне, минуле й майбутнє. Інші почуття, інше ставлення виникли до людей. Ще недавно в його душі кожен раз кипіла ненависть і призи́рство, коли він згадував своїх зрадливих учнів, Койнаша і Циганенка, а тепер до цих почуттів приєднувався жаль, що послаблював їх гостроту. Бо вони ж сини українського народу, і таких синів в Україні багато.

Не почувачучи втоми, цілими днями рився Юрій Петрович у книжках, або писав. Йому ретельно допомагала дружина. Вона швидко знаходила потрібні книжки, робила виписки. Кожну написану сторінку прочитував їй професор й пильно прислуховувався до її зауважень.

Одного вечора, після напруженої денної роботи вони сиділи вдвох за столом. Перед Юрієм Петровичем лежало декілька списаних ним зошитів. Він любовно поклав на них руку і сказав: «Я ніколи ще так не працював». В очах його світилось задоволення...

— А вони певні, що знищили мене, що я вже труп, якого лишилось тільки кинути в яму... Вони певні, що голодом, тортурами й потоками крові обернуть всіх на покірних рабів, що зовсім щезне вільна думка, що брехня стане правдою, біле стане чорним, а все-світні кати увійдуть в історію, як генії й добродійники людства.

Ну, не здушити їм вільної думки. Хай вони лютують, але правда впливе на верх. Пройдуть роки, і люди заплямують катів і злочинців. І це буде на довгі роки наукою і пересторогою для нових поколінь людства. Ми не самі з тобою працюємо для майбутнього. Я певен, тисячі людей, притаївшись від катів, працюють так само, як і ми.

— Це вірно, — сказала Катерина. Багато людей працює, але багато їх і гине. Чекісти теж не зівують.

Над вечір Юрій Петрович з дружиною сиділи коло столу за працею. Почувся стук у двері. — «Чи не гості?» — стурбовано запитала Катерина, схопила швидко зошит зі столу і всунула його в потайну шухляду.

Захвилювався й професор, бо після звільнення ось уже місяців три ніхто зі знайомих до його не приходив.

Постукало дужче. Катерина швиденько побігла й відчинила двері.

— «А-а... Це ти, Стьопа?» — з радісним полегшенням і здивуванням вигукнула вона. «А ми вже думали, чи не ГПУ до нас у гості».

В кімнату ступив старенький, присадкуватий чоловік, брат Катерини. Веселими, такими ж променистими, як і в сестри, чорними очима він поглянув на Катерину, обняв її і поцілував.

Горові дуже зраділи з приїзду Степана Васильовича. Це був старий товариш професора, вкупі з яким він учився в середній і високій школі. Балакуний, жвавий, дотепний, добре й всебічно освічений, — він завжди вносив з собою дух бадьорості й веселощів.

До революції він був інспектором народніх шкіл, а після революції учителював у Київській семірічці.

Під час однієї політичної «кампанії», ЧК без всякої вини заарештувала його, потримала місяців три й вислала з Києва. Він з дружиною оселився в Горових, прожив у них майже три роки без роботи, а потім одержав вчительську посаду в одному з сільських технікумів. Це був блискучий викладач. Ґрунтовні знання, добірна літературна мова, живий темперамент, уміння вдало й до речі використовувати дотепи — робили його лекції дуже цікавими для слухачів.

Крім того, він був редактором шкільної газети, організував у школі драматичний гурток, що давав добрі вистави, керував гуртком письменників із учнів. За короткий час він придбав собі славу одного з кращих учителів області. І ось його обвинуватили в «шкідництві» і зняли з роботи.

— Хіба чого іншого можна було чекати від влади бандитів? — з обуренням сказав професор, вислухавши сумну розповідь шваґра.

При чому тут влада? — якось двозначно відповів той. Все це робота мерзотника Гонтового. Центральна влада напевно не знає про неподобства, що робляться на місцях, особливо в селах.

Юрій Петрович нічого на це не сказав, але його здивувала відповідь шваґра.

На другий день, Степан Васильович вийшов рано з дому й повернувся лише перед обідом.

— Ну, де ти був, Стьопа? — спитав його Юрій Петрович.

— В багатьох місцях. Був у відділі освіти, був у профспілці...

— Домігся чогось?

— Покищо нічого. Думаю завтра піти в обком партії.

— Ти ж не партійний.

— То нічого. Обком найавторитетніша установа в місті, й там найшкоро́ше знайдеш правду.

— А коли не знайдеш її в обкомі?

— Ну, тоді подамся кудись вище... Може й до Сталіна доведеться звернутись.

— Що з тобою, Степане? ... Ти віриш у Сталіна, цього всесвітнього ката?

— Тихше, тихше, тихше, товаришу професоре... Перш за все він не кат, а велика геніяльна людина, а подруге, де у мене підстави йому не вірити?

Юрій Петрович з обуренням схопився з стільця і почав нервово ходити по хаті.

— Що я чую й від кого я чую? Сталін велика людина. Сталін геній... Ти ж не на мітингу... ти ж розмовляєш зі мною.

— Знаю, ... і все таки кажу: Сталін велика людина.

— Схаменись. Степане. Та це ж всесвітній кат, це потвора, якої не знав ще світ. Немає в людській мові такої ганебної назви, якою можна було б назвати цього пекельного виродка. «Кат», «розбійник», «бандит», «убивця» — це назви занадто почесні для нього, бо так називають людей, а в його немає нічого людського.

— Спокойствие, спокойствие, спокойствие... Навіщо такий патос... Вільше логіки і менше емоцій.

— При чому тут логіка? Треба лише бачити те, що діється перед очима. Ти ж прожив у селі минулий рік. Скільки у вас у селі вмерло людей з голоду? Мабуть не менше тисячі?

— Навіщо перебільшувати? Кажуть, що чоловік 600-800.

— І це тобі мало? Це ж третина села... А по цілій Україні? Мабуть не менше десяти мільйонів? А що робилось у місті? На вулицях, на базарах валялись людські трупи. І це вже нікого не лякало й не турбувало. Люди байдуже дивились на трупи, навіть переступали їх та йшли собі далі. А потім приїздив вагоніз, як дрова в нього кидали людей і везли на звалку. Люди їли людей, батьки їли дітей, на вокзалах і базарах продавали котлети з людського м'яса.

— А хто в цьому винен? Винні ті ж самі селяни, що не хотіли працювати.

— Чи ти віриш сам тому, що кажеш?

— Що за питання? Звичайно ж вірю.

— Тоді я тебе не розумію. Невже тобі не ясно, що голод створено штучно, при чому всесвітні негідники, як завжди, намагались мати з цього четвертий барин: забрати хліб з України, знищити значну частину українського населення, загнати селян у колгоспи й викачати з населення все золото, срібло, всі дорогоцінності... Хіба не робили облав на голодних селян, що хотіли поїхати в Московщину за хлібом? Хіба не звозили сюди українців з інших областей? Гиньте, мовляв, тут всі з голоду... А ця пекельна жидівська вигадка — «торгсін».

— Вітаю тебе, Юрко... Шановний професор докотився до антисемітизму.

— Та неже ж ти сам не бачиш цього жаху? «Торгсін»... торгівля з іноземцями... І хто ж ці «іноземці»? Голодні українські селяни, робітники і інтелігенція все, що у них є коштовного, вони несуть у ці чекістські крамниці і за якийсь кілограм борошна віддають золоті хрести, шлюбні перстені, шати з ікон. І для чого все це робиться?

— Робиться для того, щоб знищити експлуатацію, побудувати соціалізм. Робиться для кращого майбутнього. Треба бачити не тільки те, що перед очима, а дивитися вперед.

— А ці жахливі арешти, розстріли мільйонів людей, заслання в концтабори, на каторгу — теж для кращого майбутнього?

— А для чого ж іншого? Без боротьби і жертв не буває поступу.

— І ти цьому віриш?

— А чого ж мені не вірити?

— Знаєш що? Вірити цьому можуть або дурні, або негідники, — вигукнув Юрій Петрович і вийшов у другу кімнату. За своєю спиною він почув: — Юпітер, ти сердишся, значить, ти неправий... Але все таки це вже занадто.

На другий день Юрій Петрович майже не балакав з швабром. Він не міг зрозуміти, що з ним сталось. Його давнішній приятель, людина з гуманістичними поглядами й великою ерудицією, людина, що на собі відчула насильство катів, каже, що голод, розстріли й заслання мільйонів людей — все це робиться для блага людства.

Катерина була цілком на боці чоловіка, але їй було дуже неприємно, що між ним і братом виникла ворожнеча.

Вона хотіла їх помирити і декілька разів балакала з братом, намагаючись переконати його, що він помиляється.

Одного разу вони сиділи в дворі на ослінчику. Високо пролетіли три літаки. — «Яка краса й могутність. Невже це тебе не переконує, що большевизм несе нам культуру?» — спитав Степан Васильович.

— При чому тут большевики? Літаки винайдені в Європі... До революції були вони і в Росії...

— Та хіба стільки й такі, як зараз? В жодній країні немає стільки і таких гарних літаків, як у нас.

— Ну, нехай і так. Але чого все це коштує? Треба бути нечесною людиною, щоб помиритись з тим, що діється у нас.

— І ти мене ображаєш? Я не дивуюсь, коли мене ображає Юрко. Він завжди був гарячий і нестриманий. Але, коли ображаєш мене ти, — це мене дуже дивує. Коли хочеш знати, то нечесний не я, а він.

— Чому так? — широко розкрила очі Катерина.

— А ось чому. Як Юрко читав лекції в інституті?

— Розумію, про що ти хочеш спитати, і відповім тобі. Оскільки я знаю, він читав лекції так: Він наводив декілька цитат з творів марксистських богів, а потім висловлював свої думки. При цьому намагався читати так, щоб його не могли обвинуватити в контрреволюції.

— І це ти називаєш чесністю?

— В умовах большевицького терору — це не можна назвати нечесним. Це єдиний спосіб працювати для суспільства.

— Ні, це не є чесність. Коли ти ворог большевизму і хочеш бути чесним, борись з ним прямо.

— А коли ти друг большевизму?

— То теж треба боротись за нього і словом і ділом.

— А ти ж як?

— Я теж боровся і словом і ділом.

— Навіть ділом?

— Навіть ділом.

— Цікаво, як це ти боровся?

— А ось як. Я не тільки читав лекції в школі. Я агітував за колгоспи серед селян, я викривав заклятих ворогів колективізації куркулів, доводив, що вони вороги народу.

— Ось до чого дійшло. І це ти робив цілком щиро?

— В котрий раз я вже чую від Юрка й від тебе це питання?...

— Але років шість тому в тебе були зовсім інші погляди.

— А тепер я їх переробив... Я перевиховав себе, бо інакше жити не можна. Або боротьба з большевизмом і смерть, — або життя і щира праця з большевиками. Третього бути не може.

— Ні, я з тобою не згідна. Треба шанувати героїв, що полягли за Україну в одвертій боротьбі. Але дійсність показала, що, коли йти таким шляхом, то загине вся українська інтелігенція. Цього не повинно бути. Україна мусить жити і людність колись мусить узнати, що то за жах большевизм і що за кати большевицькі вожді.

— Навіщо ця лайка?

Ну, годі про це... Все тепер ясно. Тільки одно не ясно. Як же ти дивився на своє становище. Ти щиро боровся за комунізм, агі-

тував за колективізацію, викривав куркулів... і тебе, як ворога народу знято з посади...

— Я про це вже казав... До партії примазались негідники, що не розуміють її завдань, а може й навмисне провадять шкідницьку роботу. Я все це з'ясую.

— Ну, ось ти ходиш по установах уже десять днів, а справа все на місці.

— Тут у вас теж чимало негідників... Я поїду далі.

— Що ж?... Бажаю тобі успіху.

Коли Катерина передала чоловікові, про що вона розмовляла з братом, той зауважив:

— Тоді це зовсім ворожа нам людина. Я не здивуюсь, коли він одного дня викрие нас, як він викривав «куркулів».

— Ні, це вже занадто. Це просто нещасна людина, що заплуталась і сама себе поламала.

З цього часу Горові почували себе з Степаном Васильовичем, як чужі. Тільки іноді він розказував їм про свою справу. Обласні установи зустріли його вороже. Після цього він поїхав до Харкова, але повернувся звідти розчарований.

— Все було б гаразд, казав він. Всі обвинувачення відкинуто, але звернули увагу на моє соцпоходження. Хтось довідався, що папа — піп.

Ти хотів сказати «священик», поправила його Катерина... До речі, цими днями приїздив Галин чоловік і передавав прохання татуся, щоб хтось із нас приїхав з ним до Івана. Тато сам не поїде. Чи не поїхав би ти з ним? До того ж, ти побачився б з татом... Ти вже, мабуть, років п'ятнадцять не бачив його... А ти ж його улюблений син...

Степан Васильович почервонів.

— Я не можу їхати... Нехай іде Юрко.

— Значить, твоя віра в большевиків не така вже тривка? Чи може в своїй послідовності й батька розглядаєш як «ворожий елемент»? — зауважив професор.

— Прошу не втручатись у мої особисті справи, — роздратовано відповів Степан Васильович.

— Годі... Я сам повезу батька, — сказав професор і з шумом підвівся з стільця.

На другий день Степан Васильович поїхав у Москву, а Юрій Петрович до тестя.

Повернулись вони майже разом.

Степан Васильович був у радісному настрої. Йому пощастило в Москві здібатись з товаришем по школі, впливовим членом компартії. За його допомогою все було з'ясоване, і Степана Васильовича поновили в професійному союзі й дали посаду... Що правда, не в Україні, а в Рязанській області, але це ще краще.

— Хіба ж я був не правий? — весело запитував він сестру і швагра.

— Може й правий, — холодно відповіла Катерина.

В скорому часі він поїхав від Горових. Ті були цьому раді.

В останній час Юрій Петрович почав помічати турботливі зміни в своєму побуті. На сніданок Катерина подавала молоко тільки для нього, а сама пила чай без цукру. Він рішуче заперечував цьому, після чого вони ділили порівні молоко, і обоє пили з ним чай.

А одного разу він звернув увагу на те, що Катерина вийняла з шафи свою сукню, загорнула її в папір і попростувала з дому.

— Куди ти, Катю?

— Та піду на базар.

— А сукню навіщо взяла?

— Думаю продати, вона вже мені не потрібна.

Юрію Петровичу стало ясно, що їм загрожує примара голоду. Не на довго ж вистачить жіночих суконь та його піджаків. Він шукав виходу з тяжкого стану і не знаходив.

А життя ставало все скрутніше й скрутніше. Юрій Петрович бачив, як з кожним днем в'яне його дружина. Обличчя вкрилось глибокими зморщками, колись рожева шкіра стала жовто-сірою, щоки запали, на обличчі різко позначились щелепи. Стан зігнувся, і вся вона стала такою маленькою і худенькою. Лише великі променисті очі та деякі риси губів, коли вона посміхалась, нагадували колишню красуню Катерину.

Одного вечора він сказав дружині:

Катю, ми з тобою, здається, передчасно відсвяткували свою перемогу.

— А що таке? Я тебе не розумію.

— А те, що людина має не тільки душу, а й тіло. Ці негідники большевики мають деяку рацію, коли так підкреслюють в житті роль матеріальних потреб людини.

— Знову загадки. Що це з тобою?

— Ну, я тоді скажу ясніше. Мені треба шукати роботи, бо інакше, нам загрожує голодова смерть.

— А як же ти знайдеш собі роботу?

— Так, як і всі.

— Так, як Степан або професор Сировий, про якого ти сам колись з огидою розказував? Ти ж уявляєш собі, що треба, щоб ти одержав роботу? Ти, старий професор, мусиш як грішник, що кається, покійно з'явитись в одну установу, другу, третю і смиренно визнати свої провини та пообіцяти, що ти надалі прикладеш всіх зусиль, щоб опанувати комуністичну премудрість і не повторювати більше помилок.

Та це ще не все. Ти ж добре знаєш, що ці паскуди до схочу познущаються з тебе, як з якогось недоумка, і тільки після того тобі може дадуть маленьку посаду під пильним доглядом якогось негідника. Сором, Юрику. Невже ти міг про це серйозно думати?

Він подивився на її худеньке обличчя в зморшках, на впалі груди й хотів сказати: »Я думав про тебе«, — але замість цього запитав:

— Де ж тоді вихід?

— В роботі. Будем здобувати собі шматок хліба власними руками. Хіба ж ми не працювали з тобою колись?

— То це було дуже давно. А тепер ми з тобою старі й слабі.

— То нічого. В мене вистачить сил для роботи. Гадаю, вистачить і в тебе... Це буде перемога.

Великими труднощами Катерині пощастило здобути невеликий шматок землі для городу.

В середині квітня почалась тяжка робота. До города треба було пройти п'ять кілометрів і, вже стомившись, важко працювати з недосконалим знаряддям. Важкі лопати не корились старечим рукам і ногам, ніби вперто не хотіли йти в землю під їх слабим тиском. Тяжко було розбивати граблями й сапою велике груддя.

І все ж таки город скопали й засадили.

Посадивши останню грядку, втомленими вертались старі додому. Вони навіть примушені були довгенько спочивати серед дороги. Але кожен з них відчував горде задоволення. Таки знайшлись сили, щоб зробити важку роботу й не бути залежними від негідників.

Декілька днів після цього не ходили на город, і професор мав можливість попрацювати над науковою роботою. А там почались сапівка і полінка. Земля під ногами була дуже бур'янувата. Жирний і колючий осот швидко вкривав рядки між посадженими рослинами. З трудом рубали його сапи. Але цього було мало: треба було руками виривати довге коріння, бо зрубане — воно давало нові паростки.

До того випало ще сухе літо, і довелося за півкілометра носити воду, щоб поливати городні рослини. Ходіння за п'ять кілометрів і тяжка праця виснажували сили, а поновлювати їх було нічим, бо харчувались старі дуже погано.

В кінці літа вони вже ходили, як тіні, але почуття морального задоволення не зменшувалось, а зростало.

Прийшла пора збирати ярину. Щоранку з возиком ходили Юрій Петрович і Катерина на город, цілий день копали картоплю або буряки, а увечорі навантажували возик городиною і везли його додому. Це було дуже важко, особливо, коли колесо попадало в вибоїну. Старі напружали всі сили, щоб витягти возик, але він скрипів і залишався на місці. Тоді доводилось знімати лантухи з картоплею, витягати возик і знову навантажувати його.

XI

Останній день важкої праці. На городі помалу рухаються дві старечі постаті. Вони здаються такими маленькими і непомітними серед широкого поля.

Він копає картоплю, вона збирає її в відро й засипає в лантух. Обое дуже втомилась. В очах темніє, в голові стукає, серце завмирає, і холодний піт вкриває чоло. От-от зовсім залишать сили. Але ще і ще напружується воля, і робота йде далі.

Коли сонце вже спускалось над обрієм, Катерина не змогла вже триматись на ногах і лягла на землю.

— Що з тобою, Катерино? — з великою тривогою спитав він. Годі вже працювати... Підем додому.

— Нічого — нічого. Будем кінчати... Залишилось тільки вісім рядків. Копай, я буду збирати.

— Ну, тоді я сам все зроблю... Спочинь, Катю.

— Не хочу. Я так... Я буду вибирати...

Скільки він не заперечував, Катерина не кинула роботи. Напружуючи останні сили, вона перелазила від куща до куща й вибирала картоплю.

Аж ось її обличчя стало сірим, очі потьмарились і зробились, як у спляч.

— Катю, що з тобою? — з жахом закричав старий.

— Нічого, нічого.

— Годі вже, годі... Я сам все зроблю.

Катерина робить неймовірні зусилля.

— Нізащо! — твердо й рішуче каже вона. — Я хочу працювати разом з тобою до кінця.

Ледве рухаючись старі закінчили роботу й поклали лантухи з картоплею на возик. Професор взявся за оглоблі і повіз картоплю додому, але дружина запротестувала й рішуче заявила, що хоче допомагати чоловікові. Хитаючись, вони потягли возик. Було дуже тяжко, але вони напружували останні сили й помалу рухались уперед. Серед дороги зупинились і сіли спочивати на лавочці біля оселі з великим садом... Знову повезли... І тут відчули, що втома проходить й повертаються сили. В душу просякає задоволення. З'являється свідомість перемоги. »Ні, кати, ви не зломите нас... Не поставили нас як рабів, на коліна... Ми ще будемо боротись. Кожна картоплина, що ми здобули своєю працею, перетвориться в енергію, яка буде використана в боротьбі проти вас«.

Уже зовсім було темно, коли вони прибули додому. Повечеряли й готувались уже лягати в ліжку, але тут Юрій Петрович згадав, що сьогодні неодмінно треба вернути возик господареві.

— Підуй й я з тобою, — сказала Катерина.

— Та куди ж ти підеш?... Спочивай, ти ж напрацювалась за день.

Напрочуд вони обоє майже не відчували тепер втоми. Була тиха зоряна ніч. Вимальовувались темні купи дерев у садках. Пахло спілими яблуками. Здалеку долітали звуки рояля.

Професор подивився на небо, всіяне зорями, і вперше, після довгої перерви, відчув його вічну невимовну красу, повну величного спокою... Дрібненькими, незначними здались власні страждання, болі й сумніви. Треба вірити у вічну правду і йти туди, куди веде сумління.

Поглянувши на дружину. Густо оточені зморшками, на нього з любов'ю дивились великі очі, повні глибокої віри в життя. Невимовно ніжне почуття охопило всю істоту професора. Він дивився на худеньке, вкрите зморшками обличчя, на похилий стан і крізь них бачив красу душі своєї вірної подруги. І ця краса робила милими й зморшки на обличчі й сутулий стан.

Він знав, що в найтяжчі хвилини життя вона підтримає його.

І лише одна хмарка була на чистому небі його душі. До цього часу він як щось звичайне приймав від неї великі дари й жертви, що вона довгі роки приносила йому, й часто забував про те, чим зобов'язаний їй. Віднині він ніколи не буде забувати про це.

ПРОБУДЖЕННЯ ГЕЛЮСА

Божественний юнак, Гіперіона син,
В хламиді золотій лишає синь пучин,
Цідунок срібним їх плече його іскріє,
Легку його стопу гірка волога мие.
Він колесо кладе на вісь; воно сліпить,
Бо обвід з золота, бо пишиць сіяє мідь,
І срібло саяє теж, одягши колісницю.
Бог огирів веде сніжисту четверицю;
Впрягання владного не милий їм обряд:
Вони бунтуються і точаться назад
І ржанням воздухи стрисають непокірним.
Одначе, з віжками в руках, зусиллям вірним
Бог дужий жилаві згинає шми їх.
Уже повіяли вітри з-над лон морських,
Селени блідне лик, і боговити Гори
Світанкові дають спуститися на гори.
Вперед! Вєсь сяючий, їздець підносить крик
І в шир небес жєне безсмертний четверик.
Вєсь повнять полум'я, живе і лад багатий,
Рухливий Океан, щоб Бога привітати,
Урвавши скарги гуд, веде ніжний спів —
І, мов супругові навстріч найкраща з дів,
Земля підводиться на росяному ложі,
І рожевiють їй уста і щоки гожі.

* * *

АЛЬБАТРОС

На атлантійському безмежжі шалєніє
Бурхливий вітер. Він реве, хрипить і вєє
І понад хвилями, поблідлими від пін
Скажєних, скачє в даль. Скородить воду він
І розпорошує її клубками пари;
Кусає, ріжє він і рвє корчійні хмари,
Що їх недорубки кривавить люта мідь
Раптових блискавиць; він схопить, вгору мчить
Панічну суміш пер і криків, — потім кине
І вже потяг її по гребєнях пучини,
І, мов таран, б'ючи в лоби китів тяжких,
Домішує свій рик в жаске ридання їх. —
Самотній цар морів і просторів великих,
Лєтить насупроти ударів бурі диких
Бєз уповільнення і спіху; гострий зір
Нєсхибно втупивши в туманів сивий шир,
Залізними крильми, розплатаними пружно,
Він вир безкраїни прорізує потужно
І, супокійний скрізь, де зєє смєрть і жах,
Вєлично він пливє і сміло чєзнє в млах.

*) Славний французький поет. Перекл. М. Орєста.

НЕЛЛЬ

О, червню, всіх твоїх троянд сім'я
Сп'яніла у твоїм промінні;
Схили й до мене кубки злотопінні:
Троянду в серці маю я.
Послухай, серце: в тишині дібровній
Зідхання зноситься жаги,
І голуб в листі, сповненім ніги,
Співає жалощі любові.

Солодка ти на небі запашинім,
Задуманої ночі зоре!
Але солодше повабом своїм
Ти, світло в серці неозоре!
О, перше моря вічний спів зів'яне
І зникне біля дальніх скель,
Ніж образ твій цвісти, о красна Нелль
В моєму серці перестане!

Перекл. з французької М. Орест

* * *

Леонід Полтава

ДЕВ'ЯТА СИМФОНІЯ*)

Б. Лятошинському

(I)

У страшній високості
По ковадлах-велетах
Невидимі б'ють ковалі,
Аж стеля небес осипається шелестко
На мокру підлогу землі.

Осипається дощ на зіщулені вулиці,
Ситий дощ,
повний дощ,

дощ по вінця.

Не дарма і в сухих екіпажах злякано щуляться
У біленькі комірчики віденці.
Ах, далеко іще туди, до театру
Допливати в густих потоках повені!
Та сьогодні ж у залі палатиме ватра,
Та, що зветься в житті Бетовеном!
Хай вже корчиться небо, чорне, як сажа, —
Щось є більше, страшніше в тій музиці...
І, зігнувшись, пливають дороги екіпажі
По обернених в ріки вулицях.

Осипається дощ на вулиці,
Як у древньому замку облуплена крейда.
Але йде по бруці

рівно,

не щулячись

Людина великого рейду.
Він пупкий, наче корінь. Стиснуті зуби.
На чолі — обважиглих кучерів грона.
Гей, сьогодні йому було б так любо
Почути вогнів червоних!
Та даремне бажання —

воно без привіту,

Ніби старець стоїть перед замкнутим домом:
Тій душі, що ввібрала всі громи світу —
Не судилося чути небесного грому.
І, зіпнивши зуби, стисни кулак,
Крізь обплутану блисками повінь,
Твердо і рівно

у вечірню мряку

іде Бетовен.

*) Під час створення славетної 9-ї симфонії композитор уже був глухим.

(II)

Ще стоїть корабель. Міцно сплять двигуни туготілі.
Капітан не зійшов на високий місток.
Над каютами в'яло гоїдається, ніби прив'яле вітрило,
Голубої завіси широкий шовк.
В концертну залу поодиноці й гуртами
Чемно входять борідки і личка гожі.
Гусне стриманий шепіт. М'якими котами
Пробігають лакеї від ложі до ложі.
Ждуть і ложі, і крісла останню хвилю,
Коли цей корабель підійме вітрила;
Жде гальорка, прикривши потерті коліна.
Та його ще немає, того капітана.
Може, випивши, він не знайшов дороги?
Може легше йому мандрувати в туманах,
Ніж ходити людськими дорогами?

Осипається дощ
десь там,
на вулиці,
Як у древньому замку полулана крейда.
І, чекаючи, зала шепоче і щулиться, —
Та вона не приходять,
людина далекого рейду.

Він стояв недалеко. Затиснувши щелепи,
Стисни руки, стояв на підлозі-землі
І дививсь,
як вгорі на ковадлах-велетах
Б'ють нечутно розгнівані ковалі.
»Громовице могутня!
Найкраща моя між подругами!
Я тебе полюбив.

Я корився тобі колись.
О погасни ж,
погасни,
Коли іще й досі друзі ми,
І беззвуччям своїм
моєї душі не пали!

Ти не хочеш?
не гаснеш?
Тебе не чути!

Але ж я тебе чув! І тепер — над тобою ходжу, —
Не судилось ніколи того збагнути,
Що сьогодні я людям скажу...» —
У бездонній душі клекотала повінь
Океанів і суш,

що мчали, мов дикі готи.
Важко дихав Бетовен,
Напруживсь Бетовен,
Щоб, як звіря в петлю —
Зловить свою бурю у ноти.

(III)

Злетіла завіса зляканим птахом,
Синім птахом у сині глибини,
І оркестру зітхнули,
оркестру ахнули
Золоті туготілі машини.
Все хуткіше, хуткіше...
А гей, там, а гей, там!...
Тільки руки злітали вперто й суворо.
Стояла цупко, як врослий корінь,
На сцені стояла
людина великого рейду.

Чом спинилась злива?
Чом на клавіші труб
Музикантів не падають пальці? —

І нарешті, у хорі,
Що стояв, зачарований,
Здригнулась співачка

З очима захоплення й жалю,
Уклонившись, вона
Підійшла до Бетовена
І, торкнувшись плеча,
Показала рукою на залу:
»Подивіться, маестро.
Даремна турбота...« —
Зрозумівши той рух,
Рвучко оглянувся Бетовен:

Ціла зала стояла.
Розкривши безгучного рота,
Ціла зала ревла, немов наступаюча повінь!
Білі руки злітали
Снігом у буряну ніч;
Вдячні руки казились!..
Оплесків, оплесків злива! —
І Бетовен,

Сльози змахнувши із віч,
Відвернувся і завмер —
Найнещасніший в світі щасливець.
Так. Він — чув.
Аж тепер він почув свою музику!
Он відбилась вона

У людському розбурханім морі.
Це ж вона заглушила
Його непокірних союзників —
Блискавицю і дощ,
Що беззвучно кружляли надворі.

Рвучко руку підняв,
Ніби виписав:
Спокій! —

Стихла зала.
І знову, окрилені жестами,
Закрутилися

Дзвінко,
Уперто
І широко
Стоголосі машини оркестру.

І тоді попливли
Кораблями в гарячій тумані,
Попливли мільйони сердець
У захопленні, в щасті, в агонії
По найглибшим,

Найбільшим на цілій землі океані,
Що зветься

ДЕВ'ЯТА СИМФОНІЯ.

1946 р. у Нов. Ульмі,
1953 р. у Мадріді.

МИКОЛІ МІХНОВСЬКОМУ

Вінок сплетуть тобі віки буренні,
Загрітий серцем юним, як весна.
Самітний у льоху, де стіни темні,
Де ката шал — ти муки пив до дна.

Ти, мов скала благословенна, тихо
Стояв один, приймаючи двобій
Із силами тирана, що ткав лихо
Відродженій державі молодій.

Ти присвятив життя своє святчину,
Щоб відійти, як міт, в безсмертний храм
Героїв, що розп'яту Україну
Взвеличали, жах сіючи царям.

О, ні, впадуть імперські мури темні
Од сил когорти, що страху не зна!
Вінок тобі сплетуть віки буренні,
Зігрітий серцем юним, як весна!

22. 4. 54. Торонто.

* * *

Юрій Буряківець

БРАТОВІ

Ти не приходиш, не з'являєшся, брате,
Зникли, затихли бої вдалині.
Верби цвітуть, зеленіють край хати,
Повіддю скрізь розкотилися дні.
Бродить весна мелодійна повсюди,
Селам навіює радісні сни.
Вітер вже хвилі замислені студить,
Де пропливають за верби човни.
Хлопцям струнким так хотілося жити,
Долю ішли у простори шукать.
Сходять світанки потьмареним світом,
Мовчки вертаються знову назад.
Тільки чого не приходиш, мій брате,
Ти ж так любив зір весняних розлив,
Вийдуть дівчата за греблю співати,
Пісня полине до приспаних нив.
З них за тобою одна засумує,
Нипшком сльозою заіскриться пір.
Наче зоря вдалечинь помандрує,
Всьому поганому наперекір.

* * *

Лев Т. Орлигора

ДІВЧИНА

Дівчина — мімоза недоторкана
Глянула в відчинене вікно;
Ще любов'ю серце неприборкане,
З уст її не спите ще вино.
Гей, бузок синенький розпуска-
ється...
Вечером розспіване село;
— Мамо, чом той хлопець усміха-
ється,
Чом цього давніше не було?

Дівчина сп'яніла та не винами,
Ніжні очі — совяшна блакить.
Матері призналася сльозинами,
Що його не може не любити...
Дівчина — мімоза недоторкана
Глянула в відчинене вікно.
Вже любов'ю серце її прибор-
кане,
А із уст не спите ще вино!

І. Левич

В побуті і в бою

Трьох їх, білі-білюсенькі в сніжній білині потопають то виринають, наче лебеді на водяному плесі.

... Манливо це і, аж надто мрійно звучить... Зате дійсність гірка, що аж очі насичує кров'ю:

Після цілонічного рейду навмання снігами, найменш поколіна, без більшого відпочинку, тепер у нього майже по пахи пірнають. Тільки деколи вдасться виборікати наверх щоб, ступивши кілька кроків, знов пірнути в нього. Це пакосний вітрище такий замет під село Середпільці наніс.

Він і тепер гострий та морозний вирує в шаленому танку їм навперейми, збиваючи пилюгу сніжну. Нею метає по них, тьмить в обличчя. Шарпає за одяг.

Але, здається, що це не томить так, як пронизливий тріскіт, з яким проламлюється сніжна шкаралупа під їхніми чоботами... І відгомін цього, що Бог зна, де чути, відбивається в них неприємним гомоном. Він затихає хіба там, де місяць золотим щитом завис, і зірки моргати перестали, наче з остраху за долю цієї ночі.

Проте, якось щасливо добралися до села. Воно ще спало, хоч уже було над досвітком. І тишину, що дрімала в ньому, лише півні тут і там, протяжним: «кукуріку-у-у-уу» — будили.

Поволі, з великою увагою поміж хатами, покуленими від стужі, переходили. Вони з грубою верствою снігу на стріхах — у дідусів сивоволосих прокидалися і своїми віконцями, наче очима прищупленими, манили теплом з-за товстих загат.

— Ми вже на місці, — звернувся весело, хоч слабо, до друзів Сергій, як тереновий.

Подряпав по шибці, мальованій морозом у лапаті сиві квіти.

Нескоро заметушилось у хаті.

Але після умовного знаку, скригнули хатні двері, відтак злегка перекручувався ключ в сінешніх. Розхилилися вони поволі і звідтам бухнула густими клубами пара, що перемагалася зі стужею.

В білих халатах від стіп аж з головою — наче озброєні духи, входили в хату три повстанці.

— Добрий ранок! — здоровив хатніх друг Босий ще з порога. — Вітаємо вас всім добром і гараздом... — продовжував весело. — А вам, пане господарю, в день ваших ім'янин — багато щастя, здоров'я, здійснення задумів і всього, чого бажаєте собі... та багато-багато літ прожити і самих синів!... — кінчив вже жартами, стискаючи руку господаря. — О-оо, дуже перепрошую, я й забув, що тут ви не самі. — Він приговорюючи звітався з господинею та старенькою бабунею, яку, між іншим, дуже любив, неменш, як вона його.

Бажали господареві та вітались з хатніми і Сергій та Оріх.

Хоч у вікна зазиравав уже досвіток синавий, господиня таки намоглася прислонити їх і засвітити.

— Якось відрадніше, як у хаті ясно, — говорила вона, завішуючи рядна на готові цв'яхи, що по боках вікон.

Тим часом повстанці ставляли зброю, скидали з голів примерзлі капішони...

Хатні незамітно, але пильно, з жалісним співчуттям гляділи на них.

— Вікна намерзли... аж грубо, — господиня до чоловіка — десь мороз з вухами... А ще й вітер який, аж шиби дрижать. Тоді звичайно добре спиться, як на двір не можна й носа вказати... — Певно довго стукали?.. — питала друзів, заходячися біля кухні.

— Ні, не дуже, ет, що то нам молодим! — не хотів смутити ще більше господині Сергій. Прошу не вставати ще, хай унормується повітря, бо холоду багато принесли зі собою ми...

І в дійсності тепер виходив він з них ледь сивиною, яка розводила хатне тепло.

— Нічого, в нас дітей немає, а ми?.. — подивилася ніби гнівно, і, звернувшись до вогню, який розводила під кухнею, докоряла: вже не стидайте так...

Вони всі говорили між собою вільно, як близькі, рідні собі. Любили гумор, жарти і, майже завжди, навіть з дуже поважних, сумних чи прикрих тем, зводилися на веселе... Це вже таке все насіння козаче: що хоч і на пальь посади — до скону, вдачі своєї не змінять.

— Сідайте, дітоньки! — певно здалека Бог провадить? — бідкалась бабуня, що сиділа на постелі під печею. Вона вже довго приглядалася крізь сльози обмерзлим на качани, своїм дорогим, хоч нерідним дітям.

— Які ви бідні, дітоньки, а які веселі та милі... Що не знати: чи плакати над вами, чи тішитися...

— Ой, здалека бабуню, — підхопив Сергій, присуваючи ближче стілець — дуже здалека.

Він любив з нею говорити, і тепер хотів втишити її розчулене серце, що скапувало з сльозами тихий жаль.

— Ох, кари на них, кари! — не видержала врешті. — Пекельний вогонь пошли, Господи, на тих мучителів людських.

— Грізним зором, наче відмолдих очей визиваючи глянула на образ Спасителя, що висів під бальком на стіні. В словах дрижав тон не-то благання, не-то наказу...

— Але, чому ж вони не відпочивають? — вказала на повстанців, що все ще проходились по кімнаті. В них ще ноги не відійшли.

— Вони, мамо, певно ще замало дороги перейшли і мусять її в хаті докінчити... — вставився жартом за них господар, розкладаючись на ослоні до краєння бакуну.

— Прошу залишити це на пізніше, — радив йому Босий, простягаючи папіроси.

— Е, то тримайте для себе, вам же тяжче... — відмовлявся господар, бо знав, що часто питали в нього за бакуном.

— Маємо такі, то курім! Забракне, — закуримо бакунцю...

Взяв один, за решту подякував.

— Присядемо, щоб все добро сідало... — приговорював Босий, видихаючи устами ковтки диму.

Господар оповідав цікаві новості зі села, при чому часом »зама-сні« так, що жінка мусіла здержувати:

— Бійся Бога, чоловіче. Подивися на свої літа? — де ж тобі па-сue про таке говорити?! — а тут, правду кажучи, сама рада послу-хати, бо це нічого аж такого дуже...

Про большевиків, якщо не було нічого нового, як звичайно, і не згадували, щоб не псувати гумору. Про квартирування господарів не питали, бо йшли сюди, як додому. А що був уже ранок і це саме-собою... На поважні теми говорили після відпочинку, якщо чу-лись помучені.

Любила, як прийшли. Тоді забувалось за все. Ставало якось свя-точно-весело.

— Прошу до стола, — гостинно вона — гості любі. Тільки про-бачте, я так наскоро, що було під руками...

— Певно хліб вийшов, що? і то може щойно вчора? неправда ж?, як звичайно перед нашим приходом. Якось у вас завжди так скла-дається...

— Но, но, досить, — перервала господиня, що стидалася при-знати, що майже не пече хліба.

— Та не дивуйтеся. Було колись, і тепер здається: чи я вже така нездара, чи що? Мусять паляниці заступити. Прошу пити поки гар-яче. Загрійте душі... А може масла до молока вкинути? — до-годжувала. — Це здорово на груди, а ви так сухо кашляєте, що аж по серці дре, — звернулася до Босого. І він не дав себе два рази просити.

— Можна б...

— А Орішок що, від мачухи? — упімнувся Оріх, наставляючи своє горнятко.

— Ні, ні, від мами!... Від мами і Орішкові масла, — вимовляла спровола ніжно. — Орішкові вже й сама замішаю, щоб не обра-зився за мою нечемність... — А вам, Сергію?

— Дякую, я чомусь не дуже за такими люксусами. — В дійсно-сті причиною було те, що в тарілці не було вже більше, як напер-сток масла.

— А тобі старий? Щоб не образився...

Втім задудоніло перед хатою. Нагла тиша онімила гамірну ве-селість.

Аж тепер отямились, що то мусить бути вже день, а вони при-заслонених вікнах та у веселому товаристві, забулись...

Згашено світло, і відслоненими вікнами плигнув у хату білий день.

Вікна ще були намерзлі так, що крім чудернацьких матових ма-льовил, не можна було бачити нічого.

Господиня хотіла вийти надвір, подивитись. Але її задержали.

— Перше ми вийдемо з хати. бо то знаєте, на біду не важко... Ще хто непроханий налізе...

— Хай і так, — згідна з тим господиня. — Слухай, — до чолові-ка вона — нате постіль і накриття, піди, постели. — Згортала в обер-ремек з ліжка всю постіль.

— О-оо, тільки не все, — здержав її Босий. — Що ж подумає хтось чужий, де поділося це все?

— Но, но, можете бути спокійні. На це вже моя голова. Про це я ще, як тільки прийшли ви, подумала. Не мучте себе ще й такими дрібницями.

Але вони не хотіли брати нічого, аж поки господиня не сказала алібі.

— Добре так, але все ж таки оце хай останеться, бо це вже аж надто «буржуазна видумка». Не звичний до цього вояк...

— Але ж замерзнете там без перини, — і пхала її їм насилу.

— Лиши це! — Не хочуть? — діло їх. Вони вояки: Сказав — зробив. Так і повинно бути.

Мовчала, поки не вийшли.

— Ти, чув — торкнула чоловіка, коли залишився сам: — намов їх якось... та ж замерзнуть, бо сіна там, що й жабі не сховатись...

— Не муч мене! — сказав уже ніжно, бо й мені їх жаль, але що ж порадиш...

Тільки-що господар зліз зі стриху, як перед хатою почулося поновне дудоніння, і солодкий сон, що скоро оволодів перевтомленими повстанцями, перервали густі московські виклики:

— Но, Миколай, давай водку! Ми ж тебе поздоровкять пришлі, — чулось нахабне домагання большевиків.

— Де ж я вам її візьму, коли в мене не то горілки, але й куска хліба немає.

Однак вперті большевики, не зважаючи на це, й не думали вступитися без неї. Вже й починали грозити, що самі знайдуть. Що він певно для «бандорів» тримає її.

— Но, жінко! Піді й позич. Як свято, то й святкуймо. Це раз у рік. Проживемо, то й віддам. — А, звертаючись до большевиків:

— Не дивуйтеся, на таких речах простий господар, не дуже то й визнається... — був змушений погодитися, щоб чим скоріше позбутися з хати біди.

Біля десятої розбудив господар повстанців і просив на снідання.

— Зійдіть, друзі, до хати. В селі наразі спокійно. Большевиків, крім тих, що були, більше немає.

— Знаєте, господарю, ми дуже дякуємо. Але сон для нас тепер миліший за все. Ми ще поспимо трохи, — аж просився, майже вже в поновному сні. Міцний сон, що заволодів ними, й не думав скоритися.

— Но, друзі, шкода мені вас, але трудно. Ми мусимо йти з дому і хочемо лишити вас задоволених, щоб не гризтися вами...

— Добре, господарю, — хоч тверезим, але якимсь ще не своїм голосом успокоїв його Босий, — за хвилини кілька зійдемо.

Вставали всі. Злізали почерзі драбиною.

— Вже більше на стрих не пустимо вас, — заявив господар при сніданні.

— Я зараз несу на замовлення нашивати чоботи до Немилова, а вона, — маючи на увазі жінку, — дещо спекти в сусіди мусить. Маму забрала зранку ще, сестрина мала. Щось занедужала вона, — відповів господар на цікавість Босого. Це ж також його добра квартира.

Всі говорили шепотом, старалися бути якнайтихше. Бо це день, при замкнених дверях вони — і з хати не сміє видобутись ні слово, ні найменший шмер.

Не були противні такій пропозиції господаря друзі... Вже мали задосить дощукільного холоду, а тут така нагода... аж кортить побути в теплій, привітній хаті. І лише з-за фіранки дивитися на денний світ. Бо вечером знову в дорогу...

Нараз запручав хтось з-надвору дверями, а всупровід почувся дівчачий голос:

— Цьоцю, відчиніть!

— То дівчина, з родини, — пізнала по голосі господиня. — Може йти. Ви заходите там.

Ввійшло дівча. Закутане грубо, як снігова баба виглядало.

— Слава Ісусу Христу!... — ледви вимовило.

— Навіки слава! — відповіла господиня, — розкутуючи малу.

Тепер гостя простягала до всіх по порядку свою тоненьку руку. Спаленіла на личку, при вітанні з повстанцями. Вони пізналися.

— Що ж у вас нового? — зачепив Сергій, і вже розмова котилася, як нитка з клубка.

— Лишайтесь щасливо, а нам пора йти.

— Я ще залишусь з ними... — лебеділо дівча, — звівши благальний зір на тітку.

— Про мене, лишайся, лиш тут не дуже пустуй.

Вкоротці заскреготів голосно ключ в дверях і вони лишилися замкнені в хаті, де розгостилися тепер наче в себе дома.

Весело минав час, переплітаний густо живим гумором молодих людей. І сон відлетів кудись, а може досипляв за них на стриху.

Про большевиків і не думалось. Не знали вони про те, що саме десь у той час, заквартирував у сільраді гарнізон військ МГБ, на час виборів, які зближалися. Прибули там й інші «діди» з райцентру.

Ненадійно нагальне гримання в двері з-надвору, а впарі з тим московське говорення, ввіяло в хату мертвецьку тишу.

— Миколай, Миколай, открой! — повторялось з-надвору. — Не шуткуй і не оманій нас. Нам чутно було, як ти до жонкі гаваріл.

— Почули нас клятї, — майнуло в думці всіх — і вже тепер насухо не обійдеться.

Але ще поpróbують рятувати ситуацію: Висилають до сіней дівчину, щоб сказала їм, що в хаті господарі замкнули її саму і самі десь пішли.

Не зжахнулось ані трошки 15-літнє дівча. А спішно та певно відчинило хатні двері.

— Чого ви хочете? — питало з сіней. — Дядька немає дома. А я нікого не пускаю. Прийде, як верне він. — І не задрижав дзвінкий голос дівчати, а виразно і замашисто роздирав тишу.

Вона тріснула за собою хатні двері і вже була з повстанцями.

Всі вони у вижидаючому чеканні, перемінилися в слух...

Одначе большевики не вступалися, а ще нагальніше горлали:

— Одкрой, одкрой! — це Кожум'яка, скажі Миколайові, що він шувать пришол. Миколай, Миколай! — верещав на весь голос. — Одкрой с... син! Жалко тебе чвертушки?

Повстанці в бойовому поготівлі ждали кінця. Та не прийшлося його довго ждати. Бо большевикам стало це підозрілим. Висилають уповноваженого до сільради по гарнізон а начальник НКГБ, Кожем'яка і начальник паспортного стола, залягають за грубими вербами, що були від хати на десять метрів і собі ждуть, виміливши в напрямі хати готові до стрілу автомати.

Тут рішали хвилини. І повстанці, хоч не знали як слід у якій силі ворог — не вагались.

— Вискакуємо! — зарядив Босий. — Перш усього вигнати тих з-за вербів!

Тільки-що відчинено двері — по них жарнула довга автоматна серія з-за верби.

В ту ж мить у те місце пражило оловом два автомати з повстанських рук.

— Певно почули большевики повстанський порох, бо, мов шалені, зірвалися і зникли між хатами.

Та палка вдача Босого, не дала тратити часу, й нагоди.

— За мною! — кінчав уже в бігу, блискаючи грізно очима.

Всі щосили бігли по слідах утікаючих.

— Трр-трррр-ррр — і лиш вовна сипалась з пошарпаного кожуха Кожем'яки, яким раптом кинуло на сніг.

— Зажди, чортів сину! — процідив крізь зуби Босий, коли цей почав рачкувати, — вже тобі не втечи від мене, і:

— Трр-трр — двома короткими серіями, присік до місця. Сам підбігає до трупа, щоб забрати трофеї, як раптом з-закруту вулиці вибігло около 10 большевиків з напрямленими до стрілу автоматами. Босий скерував і свого в той бік.

— Цок, — клацнув сухо замок.

— Так, маєш досить, Босий! — сказав нервово! В кружку не було набоїв, а другого не ввів заложити.

Та, холоднокровний очайдух рішився в секунді.

— Зачем стоїш, втупів глаза? — питав різко найближчого. — Влево, ребята! — ніби не зважаючи на нього, командував усіми. — Спатріте, бандьора поудерал. — І, звернувши свого автомата туди, почав бігти сам у сторону, куди втікав начальник паспортного стола без шапки, розкидаючи полами чорного плаща. При цьому показав на вбитого Кожум'яку:

— Адін уж вбїт, спатріте? — і згряя большевиків, заохочена тим, пустилась бігом один-наперед-одного за втікаючим, посиляючи за ним густі автоматні черги.

І на думку не приходило їм, що «бандьора», якого виконували наказ, сміється їм услід...

Втікаючий начальник паспортного стола, тепер у смертельному жаху, переложив ноги на ще довші серії і летів до сільради аж за-пирало дух.

Вскочивши до середини, перекутив за собою ключ в дверях і, заглядаючи краєм вікна надвір, трясся мов у пропасниці.

Щойно тут зорієнтувалися гарнізонці в ситуації. Ніяковілі і лютилися, що так далися набрати і втратили догідну нагоду вбити «бандьору». Неодин з них у духу, мимоволі, подивляв проворність та старався пригадати його вигляд.

* * *

... Повстанці, забравши від вбитого начальника НКГБ здобуті трофеї: автомат, пістолу та торбу з документами, вийшли на дорогу, що вилася срібною лентою. Сонце саме викотилось на вершок полудня і сліпучий відблеск його розприскався по незчисленних сніжних кришталах. Вдихали свобідно повні груди соняшне повітря. Звичних до ночі, молодих людей, захоплював денний чар зимової пори.

Смерть

(4)

Горобенко повернувся до наросвіти, взяв ордера і пішов до свого гімназійного фізика рекувізувати для вечірньої робітничої школи мікроскоп.

Фізик жив неподалеку в маленькому власному флігелі, що заховався за кущі бузку. Горобенко хутко перейшов двір і ступив до покоев.

Старий, лисий фізик у подертій чесучовій сорочці, підперезаний якимось мотузком, вийшов Горобенкові назустріч.

Він хотів запросити його сісти і похопився взяти стільця, але Горобенко приголомшив фізика сухим, офіційним голосом:

— Я прийшов рекувізувати у вас мікроскоп, — і він простягнув фізикові ордера. Лагідне фізикове лице з приємним яблуневим рум'янцем розтягнулось і на хвилину застигло непорушне. Він наче скам'янів. Якесь сила штовхала Горобенка ще раз глянути на фізика. Його добрі прищулені очі й посічене зморшками лице, обарвлене попелястою бородою вабили до себе. Можна було дивитися на лице й почувати, як на ньому відпочиває твій зір і думка. Горобенко піддався і глянув. Перед ним було повне болі, образи й здивовання фізикове обличчя. Дивитись фізикові в вічі не можна було. Горобенко перекусив губу й одвернувся.

Хоч би фізик вилаявся, закричав, затупав ногами, сперечався, — тоді б відразу полегшало. Але лагідний фізик не робив цього колись у гімназії, не зробив він цього і тепер.

Фізик мовчки важкими, розхитаними кроками вийшов і за хвилину повернувся з мікроскопом.

Він подивився на чисті блискучі мікроскопові рурки, зідхнув і мовчки віддав його Горобенкові. Горобенко хотів дати ордера, але фізик уже зник за порт'єрою.

Горобенко кинув оком по кімнаті й поклав ордера на першого стільця. Потім похапцем, немов боявся, що фізик позаду біжить наздоганяти, вискочив з мікроскопом надвір.

Вилинялий, старий, як і сам фізик, Каштан, знайомий Горобенкові ще з гімназії, виліз із своєї халабуды погрітись на сонці. Він помітив Горобенка і, виляючи хвостом, підбіг до ганку. Бідний старий собака! Йому й на думку не спадало, яку шкоду вчинено зараз його господареві. Каштан привітно, загрибаючи задньою лапою, почав, як умів, лацтись до Горобенка. Він лизнув йому долонню і тер мородою об штани.

Горобенко мимоволі зупинився і погладив пса. Він хотів схопити обома руками його кудлату морду коло вух і струснути, як колись. Але зробити це заваджав мікроскоп у лівій руці. Горобенкові стало ніяково й боляче. Він засоромився пса, який щиро від-

давав йому собачі пестоці, не почувавши в ньому ворога. Ці пестоці крадені, — і Горобенко мерщій подався до хвіртки.

Було шкода наївного Каштана, і бідолахи фізика, і себе.

— Це все паліятиви! Нужденні паліятиви!.. Ти б'єш не по конях, а по спорохнявілих, нікчемних голоблях.

Якийсь голос сміявся всередині, знущався над Горобенком: — одняв у нещасного дідка його останню втіху і хочеш довести, що ти більшовик? Ха-ха-ха!... Кому цим доведеш? Може самому собі? Дурниця! Ти ж знаєш прекрасно, що суть не в цьому. Що важить для революції якийсь мікроскоп! Дрібненька, егоїстична душа! Мізерною шкодою ти хочеш купити собі нове сумління? Дешево! Занадто дешево... Це купується тільки — пам'ятаєш ту безсонну ніч? — купується кров'ю! Смертю!

Горобенко поспішно йшов край пішоходу, неприродно виставивши наперед руку з мікроскопом. Цей мікроскоп стирчав перед очима, як проклятий, і пік долоню. Але його нікуди сховати. Горобенко намагався обминати рідких перехожих, але це не вдавалось. Вони все ж таки проходили повз нього, і їхні погляди падали на мікроскоп. Горобенко не обертався, але йому здавалось, що всі стрічні спиняються позаду й шушуються:

— Мікроскоп поніс! Мікроскоп... Он де він!..

Горобенко прискорив ходу.

— Це все були нікудишні паліятиви. І ті реквізовані піяніна, і шахи, і книжки, і цей мікроскоп! Треба — іншого. От прийти б до парткому і — баста! Дайте командировку в чека, я не можу так більше... Це ж, зважаючи на мою «інтелігентність», вони призначили мене до культвідділу радпрофу. Сказати б Кричєєву все по щирості... Але чи зміг би я працювати в чека?

Горобенко відразу відповів на це:

Для того, щоб працювати в чека, треба однаково — розстріляти. Треба раніш кількох крапель крові на землі, інакше буде облуда, інакше, однаково, все буде брехня...

Горобенко ступив на блаженський дерев'яний місток через гнилу, вузьку річку, що протікала через місто. Містком пройшов якийсь чоловік і зник за вербами. Горобенко раптом спинився. Він передихнув і раптом озирнувся. Довкола було порожньо. Внизу, вибиваючись із ряски, лисніло на сонці брудне плесо. Десять закрикала гава. Горобенко нишком озирнувся ще раз і що сили, мов крадене, закинув мікроскоп у річку.

Десять подалеку плюснула вода, й знову все стихло. Горобенко вибіг із мосту й попростував до культвідділу радпрофу.

XI

Дядько поправив пужалом отосу, що зсунулась на голоблі, скрутив із газетного паперу товщелезну цигарку й весело стьобонув шкапу.

— Но-о, сіра!..

Шкапина тріпонула вбік хвостом, унизаним реп'яками, і кілька кроків пробігла, а потім знову мляво подалась на горбок.

Славина на хвилину тільки замовкла; вона клопітливо підслала під себе жмут сина і підобгала до самісіньких грудей свої тонкі, худі ноги. Від цього коліна під спідницею загострилися, і здава-

лось, що об них можна було б уколотись. Горобенко перевів очі на діряві, уболочені Дружинінові чоботи, що звисали з полудрабка, і, щоб перебити безнастанне торохкотіння Славіної, спитав дядька:

— Це вже й Хведорівка ото?

— Да, пісочком ще трохи, а там проминемо камінь, і хведорівські вітряки.

Одначе Славіна й на думці не мала покидати свою тему. Вона навпаки, — вважала за свій обов'язок і далі переконувати дядька на атеїста. Її немилосердно трясло на возі, від незвички вона корчилась і кривилась на кожній вибоїні, їй давно вже здавалось, ніби всередині переплутались у якийсь страшний хаос усі її тельбухи, одначе присутність двох партійців гальванізувала її. Славіна хотіла їм мовчки довести, що вона зовсім не з «білого тіста» і драбинчастий селянський віз, і той шлях проклятими, безконечними манівцями, щоб тільки обминути бандитські хащі на прямій дорозі — їй зовсім ні по чому. Через те Славіна перемогла себе і отак, без усяких передумок і заціпок, з півгодини вже розводила перед дядьком антирелігійну мороку. Дядько трапився меткий і незлобливий. Він цілком несподівано для Горобенка охоче пристав до розмови, але сперечався із Славіною легенько, уникаючи рішучих відповідей. Він більше натякав та жартував, аніж сперечався.

— Воно конешно. Сказано: аби люди, а піп буде; ну, тільки ж усе ж таки, як подумати, то...

Славіна перебила його:

— Падаждіте, таваріщ. Прежде всего астановімся над самим впросом о релігії? Карл Маркс, наприклад, сказав: релігія — ето опіум для народа.

Дядько чи не добрав останніх слів, чи може просто не дочув, йому раптом заманулось підтакнути Славиній, і він, сіпонувши віжки, жваво проказав:

— Та воно так: тепер усе для народа.

Дружинін голосно зареготав, а Горобенко посміхнувся й приязніше глянув на Славину. Славіна зникла і зашарілась. Їй стало кривдно й досадно через нерозторопу мужика й кортіло виправити своє власне замішання. Вона завовтузилась на сидінні й розгублено намагалась пояснити дядькові:

— Релігія, ето, панімаєте, таваріщ, прежде всего... ну, как би вам ето паяснить? ... Сто — іллюзія... Ви представляете себе чела-века, каторий...

Дядько по-своєму зрозумів Дружинінів сміх. Він глибоко зідхнув і обернувся до Славіної:

— Не скажу вже, чи «люзія», чи ні, ну тільки і я, їйбо, не ходив би до церкви, якби ж то знаття... — Дядько блиснув тихими сіренькими очима з-під насуплених брів і присунувся до Славіної:

— Воно то все так, що ви говорите, конешно... Ну, тільки ж добре, як там (дядько мотнув віжкою вгору, показуючи на небо) нічого нема! Ну, а як є?... — Дядько присунувся до Славіної і пильно уставився в її лице: — Ну, а що, як умреш, а там воно все є?!

Славіна не знайшла відразу відповіді, а дядько розвів безпорадно руками у віжках і знову посунувся наперед до шаньки з вівсом.

— Ану, сіра! Волочишся там! — Но-о-о... — Дядько хльоснув батіжком у повітрі і зниженим уже тоном, але твердо поклав:

— Ні, щоб там не було, а краще, мати, ходити до церкви. Спокійніше воно все ж таки...

Дядьків висновок знову засвітив на Горобенковому обличчі усмішку. Але усмішка розбавилась іронією, а за нею гостро взяла нестерплячка, — коли, нарешті, буде край цій безглуздій розмові! Його дратувала і незрозуміла дядькові мова Славіної, і її штучність у словах, і невміння звичайно, по-простому підійти до дядька. Він навіть радів, що все це кінчилось у Славіної анекдотом, але разом із тим боявся, що Славіна знову заходиться переконувати дядька. Хвилинами в нього прокидався жаль до Славіної. Сидить ця зовсім непотрібна тут, негарна з себе жінка з гострими колінами і виставляє себе на посміх. Мимрить недоладні слова, а дядько собі в душі глузує з неї. О, це хитрий дядько! Кость уявляє його добре. Ці анемічні слова Славіної — для нього, як об стіну горохом. Він же у своєму селянському інтелектуальному масштабі на цілу голову вищий від Славіної.

Кость прекрасно бачить, як дядько розповідатиме на селі про стрижену, пришелепувату »комуністку« і сміятиметься з неї. Ба, сміятиметься з них усіх. Вони ж — товариші їй. Стало знову шкода Славіної, і обурювала залатана дядькова свита: засмієшся чорте, на кутні!...

Горобенко подивився на пишну пшеницю, і це, як і завжди, дало йому заспокоєння. Невтомний пустун-вітер гнав по ній хвилю за хвилю. Хвилі бігли навперейми, аж поки не обривались на свіжій стерні, але вітрові було до того байдуже: він перебігав обніжками назад до краю поля й знову гнав нові й нові. Заходили жнива, й перші копи вже кинули легеньку тінь на літо. І вічно від цих кіп і голої стерні стає сумно. Ростає в грудях жаль і невимовно чогось шкода. Чи літа, чи тепла, чи днів своїх? Хтозна. Ці копи породять незрозумілу тугу, а пізніше, коли затріпотить на даху вечірній осінній дощ, ця туга буде старечю рукою підбивати невеселі осінні підсумки...

Горобенко перекусив суху стебелину й замислився.

Край дороги полуднували жінці. Порівнявшись із ними, дядько звернув ліворуч, щоб обминути їхнього порожнього воза й розпряжені драбчасті конячки. На звороті, вилазячи з глибокої колії, вони трохи затримались. Жінці питливо дивились на них. Коли віз порівнявся з ними, крайній підморгнув до дядька-возниці.

— Ярмаркуєш, Даниле?

Але візниця утримався від жартів. Він для чогось спинив свою шкапу й привітався:

— Драстуйте, Боже поможи...

Славиній надав чорт знову встряти до розмови:

— Здрастуйте, таваріщі! — Вона глянула на свіжі снопи покошеної пшениці й поблажливо сказала: — Хорошая у вас рож в етом гаду.

Жінці зареготалися, а візниця, мов засоромився за своїх їздців, досадливо буркнув:

— Та що ви! Це ж пшениця!

Славіна винувато прошепотіла до себе:

— Разве?.. Как же ето я ошиблась?..

— Та вже ж «ошиблась», як зроду, мабуть, не сіяла! — недобре посміхаючись, сказав хтось позаду, а крайній, сміючись, підійшов до воза і, витираючи піт з чола, промовив до візничі:

— Це, Даниле, як той товариш, що на весні балакав у сполкові: «сідайте, каже, товарищі крестяни, »пашано«, од цього прибили багато буде»...

Женці знову одностайно зареготали.

Горобенка вже давно пік сором за Славину, і сміхи та дотепи жінок нервували його. Він торкнув візничю за плече:

— Поганяйте. Нам треба, щоб завидна приїхати.

Дядько сіпонував віжки, і віз рушив далі під глузливими поглядами жінок.

Коли вже од'їхали, Дружинін обернувся назад до снопів і, подумавши трохи, сказав Славині:

— Да, подлінно була пшеница, а не рож. Ето у вас, товариш Славина, неудачно вишло. Нужно легче...

Славина нічого не відповіла й зручніше вместила на своєму сидінні. Її опанували досада й одчай.

»З Славиними далеко на селі не поїдеш!« — подумав Горобенко і сердито виплюнув з рота стеблину.

Уже смеркалось, коли приїхали до села.

Попереду, збиваючи з дороги вечірній пил, поверталась додому череда. Корови флегматично сунули до своїх дворів, зупинялись коло воріт і монотонно мукали. Деякі з них ліньки повертали назад голови і безглуздо дивились на вулицю.

В їх поглядах була безкрая нудьга і вічне здивування.

— Ні чорта не розумію — до чого воно все це.

Проте, корови, й не намагались збагнути, що воно й до чого. Вони задовольнялись з того, що констатували приїзд якихось трьох нових людей на село і по-філософському, одвернувшись від суєти, знову мукали.

Їхнє мукання наганяло Горобенкові тепла і своєрідного затишку. Було приємно дивитись, як розходяться корови й пастушки в уболочених штанах з великими торбами підганяють жлудинами решту череди.

Кучугури білих хат і зелена вовна осокорів, яворів та верб наганяли спокою та сумирності.

Хотілось без думки дивитись перед себе і стежити, як усе твоє нутро сповнюється тишею і миром.

Горобенко навіть повеселішав. — Це дуже правдиво в Шевченка »Село — і серце одпочине« ... Тільки не те вже село розляглося перед очима, і не спочинок чекає на Костя Горобенка, а іспит. Один із численних іспитів на »більшовика«, іспит на життя.

Горобенко спутив на полудрабок потерпілі ноги і питливо вдивлявся в косу, сіру від вечірнього присмерку, сільську перію.

Десь глибоко, отам у запічках, під повітками, на левадах зашилась разом із іржавими одрізанами сільська душа. Насторожлива, підозріла і жорстока. А назовні — стоять лагідні мовчазні хати й кубляться з коминів де-не-де дим. Так само стояли ці хати за царату, може й за кріпацтва, або й навіть за козаччини... Хто зна?

Горобенко внутрішньо сказав собі:

— Я зовсім ще тебе не знаю, село. Ти ж сама загадка, як і вся моя химерна нація. Ти чуже мені, село, — чуже, далеке і незрозуміле. Щодо цього, то я недалеко відійшов від Славіної...

Це, певно, гадаючи, що кожний українець так чи так — селянин, Кричєєв послав мене сюди за голову перевиборчої трійки. Не Дружиніна, а — мене. Це зрозуміло. А втім — Горобенко посміхнувся до себе: — я все ж таки не селянин, і від села в мене не має нічого сінько. Щоправда, це трохи незвичайно для українця, одначе, знай, село, — мене й не бавить, власне, тебе пізнавати. Я зовсім не вклоняюсь перед твоїми опоетизованими хатами, садочками, звичайнісіньким »місяченьком« та іншими твоїми неодмінними аксесуарами. Мені байдужісінько до них зараз, а іноді... іноді я розтрощив би це все к чорту... Але я таки загнуждаю тебе, село!

Зачувши кінець дороги, конячка раптом стрепенулась і хутенько побігла. Віз гулко заторохкотів по твердому ґрунті, і від цього вулиця ожила. За ворота повибігала дівтора й, цікаво дивлячись на воза, несміливо тулилась до старих колод. Через тини із вікон виглядали полохливо літні жінки, і тільки зрідка коло хвіртки похмуро дивилось чиєсь чоловіче, бородате лице. Ці похмури погляди з-під насуплених брів важко впадали в очі і таврувались у пам'яті.

Ці бородаті лиця не віщували нічого доброго. Їхні очі бачили на кожному возі, що приїздив із міста, тільки — ворогів. Відтіля приїздили до сумирних хат із розкладками, контрибуціями, арештами й розстрілами. Село прокляло їх і зарилось у свої нори.

Горобенко раптом подумав:

Ой, мабуть, люта смерть під такими поглядами!...

Горобенко, не стримуючись, пильно вбирав їх у себе, хотів затримати їх найдовше, спинити на собі.

Вулиця несподівано обірвалась, і віз витрусився на майдан. Ліворуч вилізла незграбна велика мурована колишня волость — теперішній хведорівський волвиконком. Віз круто завернув до старих східців і почорнілих від довгих літ колонок на ганку.

— Оце вже і сполком буде, тпрр-у-у... — не обертаючись, промовив візниця й потягнув до себе віжки.

Дружинін сплигнув із воза й почав розтирати ноги. Славіна старанно струшувала з одєжі порох і незадоволено щось бурмотіла.

— Перевиборча трійка будете, товариші?

Голова колвиконкому Гарасименко в плюшевому кашкеті і з наганом на поясі тихо підійшов до воза й поклав на полудрабок дебелу, порепану долоню.

Славіна обережно звисла з воза свої ноги, набралась духу й плигнула. Якби Дружинін не підтримав її за руку, вона, мабуть, потрапила б кудись, за колесо, але скінчилось щасливо, і Славіна, дістаючи з-під сіна свого портфеля, сказала сердито Гарасименкові:

— Ну і дарогі у вас, таваріщ! Просто — кошмар...

Гарасименко хазяйновито постукав пальцями по полудрабку, але на виправдання доріг він слова не знайшов і через те промовчав. Коли вже всі розібрали з воза свої речі, він переклав долоню на пояс і спитав:

— В ісполком підете? Зараз і люди саме сходяться на засіданіє.

Горобенкові подобалась тиха і спокійна Гарасименкова мова і

його рівне поводження. В ньому вчувалась унутрішня сталість і певність, а разом і поважна хазяйновитість дбайливого начальника.

Ступаючи східцями поруч із Гарасименком, Горобенко раптом подумав:

— Як усе ж таки змінила людей революція! Це вже не старшина колишній або писар. На цього можна покластися...

Гарасименко пропустив усіх у темний коритар, а потім зовсім непомітно опинився попереду й поважно увійшов у «предсідательську».

Глибока сутінь снувала в кімнаті чорну запаску. З темних похнюплених кутків линули під високу стелю зашкарублі слова й шамотіння.

— Треба світло засвітити, — кинув кудись до вікна Гарасименко. В кімнаті все затихло й напорошилось. Виконкомівський секретар проворно дістав із шафи якусь нужденну лампу й старанно заходився її засвічувати. Лампа довго упиалась, блимала, гасла, але з кінцем засвітилась тоскним, синюватим вогником. Кімната, мов із прірви, поволі заповнювалась поважними бородами, обличчями й селянськими свитами.

Дружинін сів на дзигликові і стомлено обіперся спиною об стіл.

Славина сіла була коло стіни на лаві, але від неї одразу ж, — наче її тоненька постать потребувала місця аж на трьох — поспішно одсунулись літні селяни, замітаючи після себе місця полами свит. Славина зніяковіла і поспішно пересіла до Дружиніна. Вмостившись коло нього, вона полегшено зітхнула й заспокоїлась.

У кімнаті знову стало незграбно тихо, і ніхто не наважувався першим порушити цю тишу.

Горобенко пройшовся по кімнаті. Коло стіни сиділи дядьки й питливо-гостро дивились на приїжджих. Горобенка неприємно лоскотали ті погляди по скроні й правій руці, але він не обертався на них. Він пішов до протилежного боку і вмісно став до них спиною. На стіні стачено висів Маркс і пильно розглядав селянські свити, а під ним хтось приліпив глевким хлібом старе «Письмо В. И. Ленина к украинским крестьянам». Ці зовнішні ознаки нового часу серед мовчазних дядьків під стінами не надавали ще приміщенню радянського вигляду: там же надворі, в темряві, за дві верстви — Ворскла, а за нею старі полтавські ліси, лісовики, повстання, смерть. Хто може ручитись, що буде тут за годину, дві, три? Горобенко повернувся до світла і пробіг очима по дядьках. Вони сиділи в тих самих позах, але на їхніх обличчях, здавалось, було тепер — «моя хата скраю», «ми не тутешні».

— Це, мабуть, ще найліпше, що від них можна сподіватися під лиху годину, — подумав Горобенко: — а проте, може вони і...

Дядьки сиділи і тепер мовчки, і тільки чути було їхнє важке сопуче дихання. Ця мовчанка ставала Горобенкові нестерпучою, але, як підійти до них, як одімкнути їхні замкнені душі, примусити їх говорити, говорити одверто й щиро, як із своїм, він не знав. Через те брала досада, й дядьківські постаті просто дратували його. Він підійшов до Гарасименка і голосно запитав:

— А як тут у вас продрозкладка йде?!

Свитки під стінами жадібно подались наперед і завмерли.

— Що ви спрашуєте? — не зрозумів одразу Гарасименко: — розв'орстка як?

— Так, так — розв'орстка, — нетерпляче пояснив Горобенко і зашарівся під Дружининовим поглядом.

— Іде потроху, ну тільки що тут у нас ще контрреволюція сичить... Саботажники єсть такі — сказати би, перебаранчають дуже... Кулаків багато позоставалось. Із ними біда. Вроді, як би серед шляху живеш — ком'ячейки ніяк не дають добре організувати. Тут записались були три нових, ну як тільки обче собрание, — не йдуть: бояться. З кулаками тут треба того... — Гарасименко важким рухом підвів до грудей долоню й міцно стиснув пальці. Дядьки коло стіни, уважно, не мигаючи дивились на його руку. Гарасименко опустив долоню на стіл.

— Миром із ними не можна, потому ніякого поняття власті не признають...

Гарасименко з великими потугами добирав потрібних слів, але їх не ставало йому, через те говорив із павзами, і на чолі під репаним дашком плющового кашкета виступили крапельки поту. Але Горобенкові подобалось, як він говорив. Він дивився на його кремезні, мужні рамена, і вони видавались йому за місток між ними й селянськими свитами під стіною. Адже тих Гарасименків ще тільки одиниці, але які вони міцні! Ну, що б робила радянська влада на селі, коли б не було цих Гарасименків? Село обернулося б у суцільні, непролазні нетрі. Поки є хоч один Гарасименко на все село можна не турбуватись: він не зрадить, він не скаже: «я не тутешній», він нікуди не піде з села. Нові, незрозумілі слова скаламутили йому мозок, запалили душу, і він ітиме з ними: у важких чоботях своєю сільською дорогою, не збиваючись на манівці. Як багато важать для нас ці Гарасименки!... Дивлячись на Гарасименка і слухати його кострубаті слова, ставало легше, спокійніше. Горобенко добув із кишені кисета й простягнув до Гарасименка:

— Закуримо городського махряка.

Гарасименко ворухнув пальцями і, ніби порепрошуючи, тихо відповів:

— Я так що не курящий... не потребляю..., — потім задер бородату голову понад столом до темного кутка і по-начальственному сказав до секретаря волвиконкому:

— Виборчі списки там назавтра — щоб були.

Славина застєгнула гудзики на своєму зібганому жакетику і нахилилась до Дружиніна:

— Харошо било би на ночь поесть где-нибудь у кулака...

ХІІ

Сонце било в маленьке віконце і ніяк не могло вдертись зовсім до хати. Воно позначило здобуте на долівці місце золотим снопом, але в запічку, на брудному, вкритому чорним мотлохом полу, і в кутку, де суворо дивиться кілька позолочених богів — засіла уперта сутінь. Горобенко протер очі й сів. Обабіч спали ще Дружинін і Славина. Дружинін широко розкинувся на сіні, зібгавши під собою рядно, а права нога, простромлена на великому пальці промінням, видерлась аж на долівку. На самому краєчку рядна скулилась у старечий кулачок Славина і нечутно дихала. Горобенко глянув на її маленький комок, і йому знову чогось стало її жаль.

— Звичайно на кораблях під час аварії перше місце на врятувальних човнах дають жінкам і дітям. Якого ж чорта Кричєєв затуляє дірку в нашому ковчезі такими нужденними безпорадними жінками? . . . Це в ліпшому разі безглуздо, а то й просто жорстоко...

Хазяїнів у хаті не було, тільки з печі, затаївши дихання, цікаво дивилась долу кудлата білява голівка й чорненькі очі під двома кісками — мишачими хвостиками. Побачивши, що Горобенко встав, вони зовсім перестали дихати й боялись поворухнутись.

У хаті важко пахло потом, печеним хлібом і ще чимось незнайомим, що від нього сморід аж повис у повітрі й тисне на груди.

Горобенко поспішив одягнутись і вийшов на подвір'я.

Довкола мляво, не поспішаючись, без пристрасти й гарячковости точилось щоденне селянське життя.

Горобенко сполохав кури й пішов до воріт.

Через вулицю до нього важкою ходою простував Гарасименко з білявим повновидим чоловіком у потертому, заношеному піджаці.

— Здрастуйте . . . А це наш учитель . . . Може, поки там зберуться, подивитесь на школу й читальню. Це недалеко зцідова. Чоловік у піджаці з-під лоба пильно пробіг сіренькими очима по Горобенковому обличчі й нерішуче простягнув руку:

— Микола Батюк.

— Добре, я з охотою піду. Куди це?

Батюк знову пробіг пильно по обличчі й кашлянув.

— Прощу. Я вам покажу.

— Ну, то ви йдіть собі, а я в ісполкомі накручу. — Гарасименко повернув назад і, трохи загрибаючи правою ногою, подався до майдану. На зеленому тлі дерев великим будяком палахкотів під сонцем його бордовий плюшевий кашкет.

Батюк який час ішов мовчки, добираючи слів для початку. Він іноді одходив трохи осторонь і тоді скоса, винюхуючи, оглядав Горобенків профіль.

Йому було ніяково мовчати, хотілось багато сказати, хоч і комуністові, алеж усе таки українцеві, але як зайти, він не знав.

Вихід знайшовся раптом.

Горобенка почало неприємно смоктати в животі, витягнувши від горла і він, забувшись, прошепотів до себе:

— Ах, чорт його знає, хліба забув узяти.

Батюк радісно стрепенувся.

— Ви ще не снідали? Так ходіте, будь ласка, . . . Ось моя хата...

Його молоде, прищувате обличчя стало одразу наївно-щирим, немов ще більше помолодшало. Він уже не дивився з-під доба. Його трохи лукаві очі дивились просто й кутиками посміхались.

— З'їмо нашого кандьору . . .

У хаті за столом Батюк зовсім позбувся соромливості й за «кандьором» полились безконечні скарги.

— . . . Тут взагалі дуже тяжко. В ячейці — росіяни, а коли і є хто з наших вроді Гарасименка, так усе 'дно — русифікатори.

Горобенко мимоволі посміхнувся: Гарасименко — «русифікатор»! Це справді — смішно. Який з нього «русифікатор», як він двох слів по-російському не в'яже! Його просто не обходить та чи та мова. Він увесь — коло соціальних проблем.

Але Батюк ніяк не хотів із цим погодитись:

— Та це то правда: він такий же репаний, як і всі ми, но тільки його політика буває часом гірша від запеклого русака. Візьміть таке: в читальні була брошура Шарлеманя «Охороняйте рідну природу»... Між іншим, цей Гарасименко, треба сказати, передивляється сам усі нові книжки. Так ви знаєте що? Гарасименко цю брошуру конфіскував.

Горобенко поклав на миску ложку й здивовано уставився на Батюка.

— Да, да конфіскував! Каже: що це за «рідна» природа? Природа скрізь інтернаціональна. Це самостійницька книжка. Її «ніззя» пускати.

Горобенко засміявся на всю хату. Батюкові цей сміх не подобався. Його прихована, полохлива ворожнеча випирала тепер назовні.

— Воно то смішки, смішки, але, як доводиться щодня працювати серед таких «діячів», то й плакати часом хочеться. Я це розумію: є ж усе таки в партії українці — чому ж вони нічого не роблять?

Горобенко подивився пильно Батюкові, і його погляд пройшов наскрізь опецькуватої постаті в піджаці.

Батюк розперезувався все далі й далі, він уже не тільки скарживсь, він обвинувачував, закидав і глузував.

Горобенко покинув їсти, схрестив на грудях руки й мовчки слухав.

Оця вся балаканина для нього, власне, не новина. Хіба він не чув цього від Педашенка, Ковганюка і всіх отих сектантів, що складають у сумі нещасну жменьку «свідомих українців» у повітовому місті! Тих опереткових людей з сантиментально-романтичною душею і журливо-саркастичними очима, що в розквіті свого піднесення й патосу створили тільки «Просвіту», цей новий храм на руїнах українського Єрусалиму? ... Це все не новина. Вони вміють тільки скаржитися і зідхати: «На нашій, не своїй землі»...

Ну так же. І цей Батюк знову, як і сотні їх, цитує це зараз. Батюк не виняток. Це — один із багатьох. Це пересічний тип української інтелігенції. Щоправда — сільської, але, яка ж іще є? Більше й нема. Оті, що верховодили в гайдамацьких загонах, заповнювали департаменти унерівських міністерств, їздили в дипломатичних місіях репрезентували Україну — то інші. То екстракт. Такий самий, як і ті, що з одрізом сидять у лісі.

Батюки не такого гатунку. Єдине, що вони можуть — це тільки скаржитись. Ще може нишком, у закутках сичати з Гарасименків. На Шевченкові роковини вони в школі казатимуть, що Шевченко революціонер, що він боровся проти московських (на цьому вони зроблять наголос) панів, що він любив Україну... І в цих зануджених словах вони контрабандою протягнуть замаскований націоналізм і будуть задоволені, що це в них вийшло і червоно і національно...

Це вічні служники богів і маноні.

Слізливі, примітивні Батюкові слова. Його червоне від натури й прищів лице і замусолена вишивана сорочка з синім гудзиком під піджаком дратували Горобенка. — Яке в них нахабство!... І оці прищуваті народні вчителі, що не годні на жадну акцію, хібащо тільки на попихача, ці маленькі люди, що в крові своїй носять від віків анемію і зраду, і це вони ще гадали створити державу! Не ма-

ючи за собою, крім сентиментальної туги та спорохнявілих «національних святощів» аніогісінько, вони ще можуть скаржитись! Вони ще хочуть, щоб до них прислухалась влада? Влада тих, які кров'ю і муками розтерзаних на численних фронтах купили собі право на існування? Ні, це принаймні наївно!

Горобенко почував, як у ньому прокидається і росте огида. Він трохи одсунувся від столу і намагався не дивитись на Батьока... От бандит. То інша річ. Він озвірілий, запеклий ворог. Але він активний. З ним треба нещадно боротись, але його ще можна зрозуміти. А ці... Вони вічні вороги. Це, може, буде парадоксально, але це правда: дика активність, темперамент, лють — мабуть, усе ж таки ближчі за цей індіферентний холодець. Цих Батьоків, навіть, з суто-національних інтересів треба б перестріляти, бо молода нація не може бути сентиментально-гнилою, прищуватою!.. Вона мусить бути залізна.

І знову Горобенкові спав на думку парадокс:

Нова, молода Україна складатиметься з інших. Не цих. А з Гарасименків. З отих самих Гарасименків, що оце тепер викидають українську книжку за слово «рідна», що ламають собі мову, аби тільки добрати нових, невідомих слів для тих думок, які шкереберть перекинули їхнє життя і штовхнули їх з битого прадідівського шляху. Так — нова українська нація складатиметься з Гарасименків. І це навіть не парадокс, коли тільки, справді, національне чуття є не вигадка, не ілюзії, а цілком реальна річ. Коли воно є щось від біологічного. Власне біологічного чи економічного тільки? Батьок не дав Горобенкові закінчити думку. Він утер рушником підборіддя і відтак зідхнув:

— Це така історична доля наша: нас ошукують, а ми навіть і не помічаємо цього.

Горобенко на цей час подивився неприховано вороже Батькові в вічі.

З рота поривалось крикнути: — Ви запеклий жовтоблакитник! Я вас арештую!...

Але не крикнув так Горобенко. Він сухо сказав:

— Ви не розумієте історичного процесу соціальної боротьби. Проведіть мене до читальні. Де вона у вас?

Ішли свіжою ранковою вулицею поспішно й мовчки. Батьок трохи одставав. Він похнюплено дивився на порох, що збивали його ноги, і, видимо, мучився. Отам, у його кімнаті, коло миски з «кандьором» залишилась обірвана одвертість і полохлива тінь їхньої інтимності, і тут, коли треба щось сказати цьому замкнутому вже, нерозгаданому «своєму» комуністові, слів не було. Батьок кулунав думку, але всі слова, що набігали, були зовсім не ті, що треба. І все ж він з кожним кроком, який віддаляв їх від його хати, розумів, що конче мусить щось сказати. Треба ж, з кінцем, розв'язати оце «Ви не розумієте процесу соціальної боротьби».

Вже видно було і читальню, і з боку до них поспішала Славина з Дружинином, коли Батьок таки наважився. Він зупинився і розгублено з острахом, кліпаючи очима, тихо промимрив:

— Ви мені вибачте... Я, звісно, не хотів вас, товарищу, ображати. Я сказав вам по-щирості, як українцеві...

Горобенко відповів далеким і холодним голосом:

— Я, товаришу, — комуніст.

До них підтюпцем наближалась Славина, кокетливо погрожуючи укою.

— Это же что такое? Пошли себе і нікакіх! Насілу вас поймали . . . и в читальню? Ідемте.

На ганку їх чекав Дружинін.

Читальня вражала порядком і чепурністю. Оповіщення, афіші, ертрети Шевченка, Франка, Драгоманова — все це було старанно рибите, уквітчане рушниками й клечанням.

Посередині на червоному полотнищі одразу вбирало очі великі літерами:

Через національне до інтернаціонального!

В шафі охайно складено пошарпані книжки і якісь папери.

Батюк стояв понуро коло одвірка. Його фігура була така безпідна і нужденна, ніби це не до читальні прийшли поцікавитись чи комуністи, а до куркулівської хати вдерлись реквізувати літави надбані скрині та трусити засіки, а він же у ній господарем. Батюк скося поглядав на Горобенка і Славину, і її похвали наче зовсім не долітали до його ушей.

А Славина куркою бігала по читальні і сунула всюди своє личко, дов дзюбала зернята:

— Харашо портретікі приукрасілі . . . А Ільча пачему же нет? Я ім непременно пришло із горада . . .

Дружинін довго затримався в дальньому кутку, щось розглядаючи на стіні. Нарешті він обернувся і мляво запитав Горобенка:

— Разве Мазепа тоже бил революционер?

Горбенка щось штовхнуло всередині. Він збентежився й підійшов до Дружиніна.

— Ні, розуміється. А що таке?

Дружинін спокійно повернувся до стіни:

— Да вот — вісіт. Мне било невдомьок. Думаю: ведь гетмани — о вроде как у нас — царі.

На стіні, справді, з дубової рами, в гаптованому золотом жупані тглядало молоде, величаве Мазепине обличчя.

Горобенко ні з того, ні з сього зашарівся. Цього Мазепу, наче не атюк, а він сам повісив отут, у читальні. І ось його спіймано на пизькому. Він для чогось заклопотано прочитав на портреті напис, потім різко повернувся до Батюка й підвищеним, начальницьким тоном роздратовано кинув до одвірка:

— Я гадаю, товаришу вчителю, що справді можна було пошука-ти відповідніших портретів, а не вішати тут всяке петлюрівське ба-хлю! . . .

Славина прикипіла до місця й перелякано роззявила рота.

З надвору рипіли східці під важкими Гарасименковими чобітьми.

(Далі буде)

Актуальна книга

(Замість рецензії)

Недавно в Америці вийшла дуже видатна праця проф. Романа Смаль-Стоцького про проблему національностей у Советському Союзі та про російський комуністичний імперіалізм*). Автор цієї вельми темпераментно та з великою ерудицією написаної книги виступає в ній у ролі оборонця винищування москалями націй Східної Європи та Північної Азії. Москалі мають численних та захоплених оборонців і вчених знавців в Америці та інших державах (Корлісс Лямонт, Юджін Лайонс, Давід Даллін, Карр, Вернард Парес, Роман та Сергей Джекобсон, Вальтер Дюранті, Анна-Люїза Стронг та багато інших). З ними автор згаданої праці змушений зводити нерівний бій.

Ця книжка є великим та визначним твором, який слід було б докладніше обговорити, але за браком місця доводиться обмежитись кількома зауваженнями щодо деяких прогалин та недоглядів, які неминуче мусіли статися, бо в новому світі тяжко здобути вистачаючу документацію, а в Європі війна понищила стільки книгозбірень та архівів.

На стор. 31 проф. Р. Смаль-Стоцький коротко згадує заборону українського друкованого слова російським урядом року 1863 та 1876. Перша з цих заборон сполучена з іменем Валуєва, а друга — Юзефовича. Але ані разу не згаданий справжній ініціатор цих обох протиукраїнських актів, ліберальний міністер військових справ, Мілютін. Роля цього ліберала та конституціоналіста висвітлена на підставі документів, згаданих у праці Федора Савченка «Заборона українського друкованого слова в 1876 р.» (К. 1931). На жаль, ця праця ще не досягла до свідомости наших наукових кіл, опанованих драгоманівською мафією.

А тим часом в обох цих випадках ніхто інший, як військовий міністер Мілютін, покликаючись на загрозу для держави, розпочав бюрократичну процедуру. У її висліді заборонялася українська мова в суспільнім уживанні та друк книжок українською мовою.

«Фігурка» Мілютіна (він був дуже малий на зріст) досі лишається не освітленою в сутінку історії, в той час як увесь тягар відповідальности переноситься на Валуєва. Валуєв був великим якобінцем в душі та одвертим адоратором ката України, царя Петра. В листі до Белаєва Валуєв писав: «*Petri gratia sumus ut sumus et quia sumus*» (завдяки Петрові ми є тим, чим є і чому є). «Без нево же нет і безграничново територіальново расшіренія, что является conditio sine qua non гасударственнаво велічія, благополучія і преусиеванія Россіи». («Русская Старина», 1902. Наведено з пам'яті).

Інакше, червоний царський міністер Валуєв був скорше подібний до комедіянта.

Валуєва з його перфідними революційно-радикальними промовами дуже добре змалював поет А. К. Толстой (який в дійсності через Петровських походив з Розумовських, але в батьки йому винайняли наємного графа Толстого) у віршованій сатирі «Син статскаво советніка Попова». Поза тим у віль-

*) «*The Nationality Problem of the Soviet Union and Russian Communist Imperialism*» by Roman Smal-Stocky. Marquette University, 1952. The Bruce Pub. Co., Milwaukee, Pages 474.

ний час від облесливо ліберальних промов та заборон (української та литовської мов) Валуєв писав романи, але не московською, а лише німецькою мовою. З цих його німецьких романів аж п'ять вийшло друком у Німеччині. Отже Валуєв мав би ввійти не лише до історії України та Литви, як ліквідатор української і литовської мов, але також має всі шанси опинитись з півтузином своїх романчиків на сторінках історії німецької літератури.

Не слід забувати про кримінально-паскудний кінець урядової кар'єри цього «істинно-русскаво» державного діяча та німецького письменника: його звільнили к. 1880 р. з посади міністра державних маєтностей після розкриття афери з розкраданням («разхіщенієм») башкирських земель. Друга справа, що москалі свідомо й пляново винищували башкирів, як і всі інші підкорені нації та відбирали від них землю. Для заспокоєння обурених ідель-уральців петербурзький уряд скинув Валуєва з урядування, призначивши його головою комітету міністрів, зовсім подібно до того, як і тепер Москва по черзі викидає, то підносить Мельнікових та Хрущових. Таким чином «гаспадин» (він же і «герр») Валуєв належить не тільки до історії німецької літератури, але також до історії винищення народів Ідель-Уралу. Розмах, можна сказати, майже планетарний. Що то значить «широкая русская душа», яка все ж якось збереглася у Валуєва попри цілу його відому англomanію (ліберал англійського покрою з бакенбардами наче в Гледстона!).

Життєпис Валуєва або Мілютіна, коли б він був бодай коротко розроблений в українській науковій літературі, освітлював би всебічно відносини у стародавній тюрмі народів — царській Росії. На превеликий жаль у нас уникали цих тем. Проф. Д. Дорошенко, напр., писав листа до проф. кн. Трубенського й до проф. Мельгунова, викладав про Україну для редакцій берлінського «Руля» й давав своїм студентам такі теми, як, напр., «Становище селян у Польщі за Собеського». Але дотичний кандидат по довгих студіях знайшов, що нема чого писати на цю тему, бо досі видані історичні джерела про селянство за Собеського польські історики дуже добре висвітлили, отже доки не будуть надруковані ще якісь досі незнані документи, доти за цю тему краще не братися, бо це була б цілком зайва праця. Через це згаданий кандидат відступив від цієї теми і взяв іншу, про працю київських учених з історії французької революції. Тема може й цікава, але дуже далека від життя та цілком чужа тематично.

Доводиться про це згадувати, бо це був цілком даремно змарнований час. Це ми бачимо тепер, коли проф. Р. Смаль-Стоцький взявся за відповідальну та важливу тему про нищення Москвою народів за залізною заслоною, то ґрунт для цієї праці виявляється недостатньо чи навіть цілковито не розробленим.

У старій царській Росії серед мовознавців було дуже багато університетських професорів-русифікаторів. У книзі проф. Смаль-Стоцького названо лише двох: Погродін та Флорінський (ст. 31). А лишилися незгаданими такі фанатичні, витривалі і невтомні «істинно рускіє борці» за викорінення та обмосковлення українців, як академік Соболевский, Будде, Францев, проф. Вязігін, Буділовіч, Філевіч, брати Білімовичі, брати Кулаковські, Цитович, Спекторський та багато інших. Дуже прикро, що в книзі проф. Р. Стоцького не згадані бодай коротко ці катедер-апостоли обмосковлення.

Так само автор занадто коротко згадав про імперіалістичну російську чорносотенну пресу та про Пурішкевича й апостолів безнастанного погрому всіх немосковських національностей (лише чотири рядки про це на стор. 31).

Тим часом цілий ряд великих та впливових петербурзьких, московських та провінціальних щоденних часописів було в руках цих апостолів безнастанного погрому всіх немоскалів. Довгі десятиліття провадили вони свою

систематичну пропаганду ненависти й погорди до тих, хто не належав до їхнього «герренфолька». Мало того, вони вимагали все нових та нових переслідувань, заборон, нагінок та екзекуцій. Слід було б згадати головну цитаделю цих російських ще царських штрафхерів та Геббельсів — «Новос Время», з такими іменами запеклих ворогів поневолених Московього народів, як Суворін, Меншіков, Н. Енгельгарт, А. Ренніков, І. Солоневіч, потім «Московські Ведомості» (Катков, К. А. Грінгмут), «Колокол» (Скворцов), «Свет» (Комаров), «Земщина» (Глінка-Янчевский), «Русское Знамя» (д-р Дубровін), «Вечє» (Оловенніков), «Двуглавий Ариол», «Варшавський Дневнік» (Ю. Кулаковский, Алексєєв), «Сєв.-Западний Курьєр» (Ликошін), «Кієвлянін» (Юзефовичі, Піхно, Шульгіни, Савенко, Нєизвестний-Смаковский, Лінранді-Волинец), «Бєсса-рабєц» (Крушевєв), «Санкт-Петербургські Ведомості», «Вєчернєє Врємя» і багато інших. Усіх їх не згадати й не злічити. Так само заслуговували б на згадку так грубі журнали, як «Русскій Вєстнік» Каткова, який разом з князем Мєщєрським, видавцем журналу «Граждєнін», започаткував цю лінію російської преси. Якщо не рахувати ще Достоевського, головного помічника Мєщєрського, який одначе здобув собі значно більшу популярність своїми кримінально-бульварними романами.

Цей самий Достоевський у листах до Майкова писав про конєчну потребу осягнення влади москалів над цілим слов'янським світєм (... «надобно, что-би политическое право і первенство великорусскаго плємени над всем славянским міром совершилось окончательно і безповоротно»). Отже точнісєнько те саме, що виробляє сучасна большевицька влада в Москві.

Так Достоевський був апостолом заборного московського мілітаризму; у листі до Мєчкова він пише: «Мєні дуже хотілось би, щоб у нас скорше влаштувались залізничі політичні (смоленська, кївська) тай швидше, тай рушничі нові теж якнайшвидше». Росія несе світові свій образ Христа, але несе його на багнетах «нових рушниць» (Див. К. Мочульський: «Достоевський, жізнє і творчество», УМСА-Press, Париж, 1948, ст. 270).

Дуже прикро, що в праці Смаль-Стоцького не узгляднена й творчість Достоевського, що так яскраво свідчить про нерозривну єдність між царською і большевицькою Росією. У спогадах Христини Алчевської читаємо, що Достоевський казав їй, що бути українцем, сербом, словаком — непоступово, реакційно, поступові лише москалі (Х. Алчевская: «Воспоминанія», Харків, 1912). Вічна московська лика, яку так охоче показує Достоевський, так само засвідчує незмінність традицій царського та комуністичного московського району.

Не згадані також у цій праці зовсім імперіялістичні чорносотенні російські партії, що з них кожна пашіла ненавистю до «інородців» та жаждою знищити їх. Не згадані: «Союз Русского народа» (Дубровін, протосєрей Восторгов), «Русское Собраніє» (Коновніцин, Марков-Второй, Пєлікан), «Палата Архангєля Міхаїла» (Дєзобрі, Пурішкевич), «Партія Правового Порядка» (Анат. Савєнко, Образцов).

Згадати одного лише опереткового Пурішкевича з великої юрби апостолів безнастанного погрому всіх немосковських національностей — рішучє замало.

Так само слід було б нарєштї звернути увагу на «Русскую Правду» декабриста Пєстєля, що подекуди своїми ідеями нагадує Геббельса з Гітлером.

Автор зробив би добре, коли б звернув увагу на споконвічну традиційну ворожнєчу московського суспільства та народу супроти чужинців, отже й супроти всіх підбитих Московього народів. Слід звернути увагу, що сама назва «кацап» означає перською та татарською мовою — різник, різун. Явне стародавнє свідчєння про народовбивчі практики Москви та москалів. Це не-

юстимий гріх легковажно-поверхового Костомарова, що без жадних дослі- в вирішив, що має бути «как цап» (якою, властиво, мовою?).

Коли вже обмежуватись лише прикладами з літератури, а не з історії, з тої це тяжче вибрати, то чому не згадані в цій праці протипольські та про-українські виступи Пушкіна (Клевстнікам Росії, Полтава), або Жуков- якого, що в недоладних, а проте щирих віршиках під час штурму Варшави, 131 р. співав про те, як він чує янгольські «тромби», які віщують, що «наші стітельніе бомби» сплять осоружну Варшаву.

А згадати хоч би вічні «воплі Відоплясова» — Шікальов-Достоевського, зий уважав усе немосковське (нсвелікорусское) «непрогрессівним» (непо- гуловим) та засудженим на винищення (Див. «Воспоминанія» Хр. Алчев- ької, Харків, 1912) та його вічні ненависні вибрики прсти «палячішек» (Бр. тарамезови). А Тургенев? Шкода про це навіть писати — це надто добре ві- змо. Недаремно знаний московський критик Віктор Шкловский писав: «Не юбім ми не сваего. І Тургенєвское »грає, грає, варапає» не от любові придумано».

Відомий видатний комуністичний письменник, Ісаак Бабель, у своїх спо- адах про 1905 рік в Одесі та про смерть свого діда, Шопли, наводить слова тарого слуги, Кузьми, які той промовляє над мертвим тілом діда:

«Каби йому татари попались, он татар погнал би, но тут рускіе подошли : женщины с ними, кацапкі: кацапам прощать людей обидно, я кацапов наю...» (И. Бабель: «История моей голубятни»). Отже й за Бабелем, так амо як і за перським словником кацапи — різуні, різники.

У романі графа Ал. Нік. Толстого «Хажденіє па мукам», його улюблений ерой, Роцін, сидячи на бульварі в Катеринославі влітку 1918 р., під впли- юм звуків української пісні (якої вони, Толстой з Роцінім, зрозуміла річ, е зносили), Роцін вибухає пекельною ненавистю: «Обілляти б їх усіх наф- ою та спалити живцем».

За деякий час по появі цього роману москалі 1941 р., тікаючи з України, аме так і робили за порадою графа А. Толстого та його Роціна, палячи сот- ти тисяч ув'язнених українців, обіллятих перед тим нафтою чи бензиною.

Відомий пролетарський висуванець Новіков-Прібой в однім оповіданні при- знався устами свого героя, що він усе, що хочете на світі знесе, але що по- ад його сили знести «кагда хахол-собака завоет».

Автобіографічні нотатки з 1919 р. комісародержавного письменника Євге- ія Бражньова «В диму кастров», містять також безліч матеріалу про не- тримну, чисто расову ненависть москалів супроти українців.

Сучасний польський письменник Сергійош Пясецкі розповідає у своїх спо- адах, як за першої світової війни виїхав з Мінська Литовського до Володи- ира на Клязмі в Центральній Росії: «Там я вступив до 6-тої кляси гімназії. Зу- в дуже здивований, що учні кляси поставились дуже вороже до мене. Од- разу став я серед них «фарбованою вороною». Обдаровано мене згїрдливими називськими: «Палячок! Полячішка! Лях!». А я ж був цілковито зрусіфі- кований. До Польщі ставився так, як мене привчили москалі: образливо й згїрдливо. Про моє походження я нічого не знав» (Анкета: Як училися су- часні, польські письменники?, «Вядомосці», ч. 161, Лондон, 1. травня, 1949 р.).

По дуже поважній бійці москалів з ним у школі він сказав директорів, що бився через те, що його ображають і називають поляком. Дирекція по- дбала про те, що родичі забрали Пясецкого зі школи.

От вам уривок із спогадів советського журналіста Віктора Робсмана з се- редини 30-тих років нашого століття. Під час подорожі до Туркестану аспі- ранти московського східного інституту були всім роздратовані в цій кра-

їні, були дуже грубі супроти тубільців, зневажали їх при кожній нагоді й на кожнім кроці. Все в Туркестані в цих москалів викликало ворожість — і небо і люди (В. Робсман: «Откровенная беседа», Н. Слово, 16. 1. 1951).

Отже, так було в старовину, коли то утворилося слово «жацап», так само було пізніше за Пушкіна, Тургенева, Шігалов-Достоевського, те саме діється й тепер. «На Сході без змін»: скільки б москалі не базікали по своїх інститутах та часописах про свою вийняткову незвичайну людяність та толерантність. Але москалі небезпечні тим, що до їхніх послуг існує завжди дуже добре замаскована п'ята та шоста колони «матушки» Москви, численні Якобсони, Пареси, Корліси Лямонти і т. п. Драгоманови.

От що, напри., писав цей мандрівний оборонець Москви для запаморочення українців ще 65 років тому: «Тепер на Тургенєва, його товаришах і типах бачимо приклад москалів-європейців, котрі не мають нічогоісінько спільного з москвинами Герберштайна і Олеарія» (Див. «Товариші», Львів, 1888, ч. 1. з рецензіями Драгоманова на книжку Стодольського-Кониського «Етнографія Словянщини»).

За браком місця Р. Смаль-Стоцький не включив, як бачимо, дуже багато історичного матеріалу про давній московський передкомуністичний імперіалізм.

Далі автор переходить до вістунів німецького пролетарського імперіалізму, яких в СССР зробили святими. На стор. 45 він слушно зазначає, що виступи Маркса та Енгельса, цих пророків німецького пролетарського герренфольківського імперіалізму, проти народів Скандинавії та проти селянства стали основною складовою часткою марксизму взагалі та зародком фанатичної ненависти московських комуністів до немосковських селянських націй. Але тут слід було б згадати першу герренфольківську московську соціал-демократичну декларацію з року 1898, автором якої був Петер фон Струве. «Тупорізнобінний» (за висловом Григорія Аполло, «Нова Україна, Прага, липень 1923) П. фон Струве був властиво з цією декларацією першим справжнім основоположником-фундатором сучасного СССР.

Проф. Р. Смаль-Стоцький цілком слушно покликається на А. С. Тойнбі, який в одному із своїх творів розглядає утворення сучасної установи для іделогічного хову вояків та адміністраторів з рабів (ренегатів) з осілих народів для кочовничих імперій. Цю установу пізніше використали турецькі каліфи, що виховували яничарів-перекінчиків для наведення ладу «серед їхньої людської худоби».

Тепер ми є свідками сучасного втілення цієї установи для систематичного хову перекінчиків у немосковських секціях компартії. Національне перекінचितво є основною проблемою в компартії СССР. Проф. Р. Смаль-Стоцький на типових прикладах таких перекінчиків, як татарин Ленін та грузин Сталін, що перевернулися в «істинно-руських», показує, як робився погром усіх чужих національностей «во славу русскаго оружя», чи пак, на урядовій мові, для «всесвітньої революції». Маючи завданням фізичне винищення чужих національностей, московська компартія нищить також їхні національні мови лінгвістичними теоріями Маркса та Сталіна.

Як учений мовознавець, автор дуже докладно та ясно представляє цей бік руйницької праці Москви, але не згадує докладніше про масове винищення чужих для москалів національностей шляхом терору, примусових таборів праці та голоду, бо це могло б бути темою окремої праці.

Сталінську працю на лінгвістичному фронті провадить в Америці «славіст» Роман Якобсон. Завданням цієї якобсонівської праці є виправдання сталінського нищення української та інших немосковських мов.

Проф. Р. Смаль-Стоцький зазначає: «Саме життя пише з іронією найбільш трагічні гумористичні нариси». Якобсонівський та Постишевський «центр принади поступового людства», «символ боротьби за остаточне викорінення рабства», «авангард міжнародної соціалістичної партії» — Совсоюз — тепер від років вбиває американських вояків, як це було в Кореї. Але Якобсон у своїй посланницькій виправі на Захід викладає в Гарвардському університеті, вчить американську молодь та при допомозі фундації Рокфеллера має реорганізувати слов'янські студії в Америці... Життя є дивніше від казки.

Крім Якобсона є ще другий апостол «розпилення національностей» — на разі лише в СРСР — Ганс Кох. Крім Коха — ще багато інших, які на наказ Москви протягом двадцяти років, заколисують Америку пронизливим оркестром комбаладаєк.

Американський конгрес, осередок політичного життя Америки, має ображеною Московію керівника своєї книгозбірні в особі другого Якобсона, давнішого культурного аташе при совамбасаді в Берліні. Цей Якобсон стоїть на чолі слов'янського відділу книгозбірні конгресу і інформує його про становище поневолених Московією народів у московсько-сталінському дусі. Протикомуністичних видань, що інколи якось проскакують в Америці, цей книгар не реєструє. Видання українські, польські, литовські, кавказькі, турецькі, балтійські через Якобсона виключаються з різних реєстрів в американських книжкових показниках.

Університети в Америці наслідком розкладової акції професорів московського походження стали осередками пропаганди для більшої слави Москви, для всебічного усправедливлення та оборони московського імперіалізму.

Проф. Р. Смаль-Стоцький цілком слушно зауважує, що Москва знищила академічну свободу, а американські університети на протязі довгих десятиліть допомагають Москві у цім почеснім завданню. Справді, життя дивніше від казки!

Влаштований американцями конгрес за свободу культури в Берліні 1950 року, визначався неприязністю заступників підбитих москалями народів, силоміць включених до СРСР. А коли польський делегат Чапські пропонував поширити склад заступниками українців, то московський соціал-демократ Д. Даллін перший висловився проти цього. А секретар конгресу Ласкі з Америки вияснив, що виключення всіх немосковських національностей було вирішене в Америці Керенським та т. зв. «руськими» соціал-демократами, яким американці надали привілей та виключне право заступати винищені москалями національності в Совсоюзі. Від себе особисто Ласкі у відповідь на протести українців вигукнув: «Ви, українці, сепаратисти, а що ви кажете, що москалі імперіалісти, то це неправда. В такім випадку Америка теж імперіалістична, бо включає Техас».

Проф. Р. Смаль-Стоцький влучно до цього зауважує: «Не знаємо, на якому полі Ласкі проявив більше незнання, чи в історії Америки, чи в історії Східної Європи. У кожному разі його мудрість у справі національних питань Совсоюзу дискваліфікує його, як борця за «свободу культури». Це є досконале завершення російської пропаганди... Конгрес за свободу культури, чи за уярмлення культури немосковських національностей у Совсоюзі?».

У квітні 1951 р., невдалий амбасадор Кеннан, уважав за відповідну хвилину для низеньких поклонів перед російським імперіалізмом і в квітневому числі журналу «Foreign Affairs» у статті «Америка та майбутнє Росії» урочисто «дарував» Україну та балтійські краї на поталу російському імперіалізові.

Новому ратоборцеві за єдину неподільну Росію негайно відповіли п. Р. Смаль-Стоцький, АВN-Correspondence, давніший заступник Польщі в Лізі Націй, Комарніцкі, литовський «Бюлетень» та вірменське «Ревю»

Про це і про багато інших явищ розповідає проф. Смаль-Стоцький. За браком місця не можемо переповідати незвичайно багатий зміст цієї дуже повчальної книги. Нашим завданням було лише звернути увагу, що русифікаційні методи давньої царської Московщини, що пізніше вихрестилася на Росію, не досить повно змальовані в цій книзі. Але ця тема заслуговує на всебічне освітлення в окремій праці. Може навіть для однієї особи це було б завелике завдання. Бо така праця найліпше могла б бути зроблена збірними стараннями: українців, туркестанців, кавказців, білорусів, балтійців, які подали б детальну історію московських утисків та знущань у кожній підбитій Москвою країні.

Пожертви на пресовий фонд “Визвольного Шляху”

Англія

Листа ч. 1346, збірщик Г. Висоцький (Петерборо). Г. Висоцький — 5 шил. 6 п.; по 5 шил. — І. Костів, О. Циран, А. Каліній; по 3 шил. — П. Кульчак, Граничний; по 2 шил. 6 п. — І. Хавко, С. Гринишин, М. Макушанський, Ониськів, Понор; по 2 ш. — Змінковський, Тундук.

Листа ч. 1382, збірщик Й. Романів (Барслем). По 10 ш. — Й. Романів, Е. Ільчишин, В. Гріца; по 5 ш. — І. Прокопів, С. Луцишин, М. Литвинів, М. Косціковський, Т. Юрків, І. Михайлюк, С. Савчак; М. Цепенюк — 4 ш.; по 2 ш. 6 п. — О. Попович, І. Хоманець, М. Пелячук; по 2 ш. — І. Шиманський, С. Залуцький, Р. Грибовський, П. Побіжан, А. Семенюк.

Листа ч. 1540, збірщик В. Скринка (Лондон). По 5 ш. — В. Скринка, Кочмар, П. Микуляк, С. Макар, В. Ільчук; П. Андрусишин — 4 ш., по 2 ш. 6 п. — Дмитришин, П. Оленка, І. Пашин, С. Доцюк, П. І. (?), Шрам, Вацюк, І. Бояновський, М. Хир, М. Манюк.

Листа ч. 1539, збірщик П. Андрусишин (Лондон). М. Терлецький — 10 ш.; по 2 ш. 6 п. — І. Кофдінський, М. Самбір, І. Владика, І. Бовтач, Д. Панчишин, М. Бондравський, М. Жаровська, Я. Бондарська, Г. Шевчук, С. Дерев'янка, В. Піх, П. Лосик, М. Лабик, М. Коропатницька; по 2 ш. — Ю. Волос, П. Гребеняк, Г. Гребеняк, П. Гурній, М. Погарисько, М. Ващак; по 1 ш. 6 п. — Анна Мельник, Марія Мельник; по 1 ш. — І. Горбатий, С. Рутар.

Листа ч. 1393, збірщик О. Мандюк (Ліверпул). О. Мандюк — 5 шил.; М. Зільник — 2 шил. 6 п.; по 2 шил. — М. Харко, М. Корман, П. Кухарський, О. Тацин, Р. Ланка.

Листи ч. 1452-1453, збірщик В. Петришин (Кемпстон Гардвік-Гостель). Г. Кузенко — 1 ф.; Ю. Коваль — 12 шил. 3 п.; по 10 шил. — В. Петришин, В. Мороз, І. Келепан; І. Дашинич — 5 шил. 1 п.; по 5 шил. — О. Романишин, М. Сенюта, В. Пітангрин, І. Яворський, по 3 шил. — М. Околович, В. Леканка; по 2 шил. 6 п. — Ю. Ясельський, І. Мен, В. Сверлюк, В. Мисько, І. Гримаїло, І. Яворський, М. Горбач, М. Тарас, М. Романців, М. Прокіпчук, П. Булка; по 2 шил. — Т. Валь, Р. Стрільчик, А. Кирильчук, В. Гончар, П. Вовк, І. Іванюк, С. Мохник, П. Павлик.

Листа ч. 1387, збірщик І. Лац (Канок). І. Зельо — 1 ф.; М. Ревій — 3 шил.; по 2 шил. 6 п. — І. Лац, Е. Оліскевич, В. Польовий, М. Кашуба, М. Іванів, В. Савчук, І. Вутинський, І. Хома, С. Стефанишин, В. Дзундза, М. Мишко, І. Послушний, І. Савчак.

США

Листа ч. 1295, збірщик В. Фенцор (Сиракузи, США). В. Фенцор — 2 дол.; по 1 дол. — А. Динка, Годжак, П. Башуцький, М. Коган (?), Т. Іванів, М. Павлів, Т. Марчак, В. Дмитришин, І. Щербаневич, М. Логаса, Реболяк, І. Рубак (?), В. Майкович; Е. Машталер — 50 цен.

Листа ч. 1003, збірщик Г. Цебрій (Нью-Йорк). Д. Залізник — 5 дол., І. Осадчук — 2 дол.

Листа ч. 1325, збірщик О. Блашків (Клівеленд, США). По 2 дол. — О. Блашків, П. Шубин; по 1 дол. — В. Стригун, П. Венгрин, О. Синенький, В. Кічун; Б. Тарнавський — 50 цен.

Листа ч. 1226, збірщик П. Поліщук (Нью-Йорк, США). По 2 дол. — А. Ясній, П. Поліщук, І. Мартинюк; по 1 дол. — І. Підгасецький, М. С., П. Барчинський, В. Абрамюк.

Листа ч. 1096, збірщик П. Стрижаченко (Рочестер, США). По 2 дол. — П. Стрижаченко, А. Яріш; по 1 дол. — Т. Чернописський, В. Губка, М. Руснак, П. Яковина, М. Білозір.

М. Гікавий (Чикаго, США) — 2 дол.

М-ме Л. Волянська (США) — 2 дол. 50 цен.

Канада

Листа ч. 1522, збірщик С. Ільчишин (Канада). І. Ільчишин — 5 дол.; по 3 дол. — С. Ільчишин, О. Гельнек; по 2 дол. — С. Боднар, С. Шалавило, П. Гавришків, Л. Данилюк, П. Мельник, М. Яблонський, Я. Яблонський, Р. Романишин; по 1 дол. — Василевський, І. Берелюк, Я. Цюпер.

Листа ч. 1521, збірщик М. Дивняк (Канада). М. Дивняк — 3 дол.; по 1 дол. — А. Доманчко, В. Сенчишин, М. Мицак, І. Романів, М. Ципалюк, В. Тисяк, С. Склярчук, П. Парфенюк, М. Безпалюк, Д. Безпалюк.

Листа ч. 1124, збірщик Б. Дутка (Нордгет, Канада). Б. Дутка — 2 дол., по 1 дол. — О. Івасишин, І. Ярома, К. Роровскі.

Листа ч. 1282, збірщик В. Гривнак (Австралія). В. Гривнак — 10 ш., О. Ковальчук — 6 ш.; по 5 ш. — О. Попович, В. Товарицький, О. Горбило, Ф. Попович, С. Лазор; по 4 ш. — С. Гафін, Д. Петельський, І. Семен, Запоточний; І. Франків — 2 ш.

Листа ч. 1160, збірщик М. Олександрович (Велінгтон, Нова Зеландія). Г. Нижник — 1 ф.; по 10 шил. — М. Олександрович, О. Плигій.

О. Калинник (Німеччина) пожертвував — 2 ф.; Ф. Федорак (Канада) — 3 дол.

Б. Дутка (Канада) — 10 шил., Г. Кузенко — 10 шил., С. Рудовський — 2 шил., І. Кульчицький — 10 шил.

М. Грицак (доповнення до листи ч. 1506 (Брадфорд) — 5 ш.

ВСІМ ІНІЦІАТОРАМ ПОЖЕРТВ НА РОЗБУДОВУ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» І ВСІМ ЖЕРТВОДАВЦЯМ — СКЛАДАЄМО НАЙСЕРДЕШНІШУ ПОДЯКУ.

В-ВО «ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ»

ЛІТЕРАТУРНА НОВИНА

Українська Видавнича Спілка у Великобританії випустила в продаж два томи з трилогії Л. Т. Орлигори «Будні нашої епохи».

Іх можна набувати в кольпортерів «Визвольного Шляху» в Європі та за океаном, або прямо від Української Видавничої Спілки. Ціна однієї книжки в різних країнах:

в Англії	3 ш.
" Австрії	3 ш. 6 п.
" Аргентині	4 пези
" Бразилії	15 круз.
" Бельгії	20 б. ф.
" Канаді	0,75 дол.
" США	0,75 дол.
" Франції	140 ф. ф.
" Німеччині	1,20 н. м.
" Парагваї	1,20 гвар.

Замовлення вносять на адресу Української Видавничої Спілки:

Ukrainian Publishers Ltd.,
237, Liverpool Rd.,
London, N. 1,
Great Britain.

Адміністрація Української Видавничої Спілки

Читайте і поширюйте

Все українське патріотичне громадянство на всіх теренах свого перебування повинно морально і матеріально підтримати та допомогти розбудувати

»ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ«

Орган ЗЧ ОУН, що заступає позиції Українського Революційно-Визвольного Націоналістичного Руху. Подає оцінку міжнародних подій із становища визвольно-революційної боротьби українського народу, основи і цілі української визвольної й суверенної політики та політичні і громадські завдання українців на чужині.

Адреса: »Schlach Peremohy«
Munchen, 15
Lindwurmstr. 205 / I, GERMANY

»УКРАЇНЕЦЬ-ЧАС«

Український незалежний тижневик, що приносить вістки про визвольну боротьбу українського народу в Україні, широко й правильно наświetлює політичні, робітничо-професійні, суспільно-громадські й інші проблеми українського життя в Краю і на еміграції та приносить багато статей і матеріалів.

Адреса: »L'Ukrainien«
26, rue de Montholon
Paris (9), FRANCE

Інформуйте чужинців про визвольну боротьбу поневолених Москвою народів. У цьому допоможе Вам

»АБН-КОРЕСПОНДЕНЦ«

Орган Антибольшевицького Бльоку Народів, що виходить англійською, французькою і німецькою мовами. Приносить найактуальніші інформації і статті про проблеми поневолених Росією народів.

Адреса:
"A.B.N.-Korrespondence"
München, 2
Dachauerstr., 9/II,
Germany

Єдиний в Європі англomовний
місячник

"UKRAINIAN OBSERVER"

інформус світ про українську визвольну боротьбу, про політичні, економічні і культурні проблеми українського народу та боронить і поширює позиції Українського Визвольного Руху.

Адреса:
Ukrainian Observer
237, Liverpool Road,
London, N. 1,
Great Britain